

УДК 316.752

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.12>А. Захаренко, студ. магістратури
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЦІННІСНИХ КОДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІ

Визначено зміст категорії "ціннісний код" у сучасній науці на основі концепцій М. Вебера, Е. Дюркгейма, Дж. Дьюї, Р. Перрі, Г. Ріккерта, П. А. Сорокіна, М. І. Лапіна, О. Ф. Серебреннікової, Дж. Фіске, У. Еко, Р. Якобсона та ін. Розкрито залежність визначення поняття ціннісного коду від соціальних цінностей і культурного коду як таких. Наведено змістовні характеристики понять "соціальні цінності" та "код" задля наукового визначення поняття ціннісного коду в рамках сучасного соціологічного категоріального апарату. Висвітлено механізми репрезентації ціннісних кодів у сучасних кінофільмах українського виробництва часів незалежної України (1991–2016). Проаналізовано сучасні українські кінофільми щодо наповнення їх ціннісними кодами на основі соціокультурної моделі базових цінностей радянського соціолога В. І. Лапіна.

Ключові слова: соціальні цінності, культурний код, ціннісні коди, кінематографічний текст, репрезентація ціннісних кодів.

Кінематограф, що з'явився у ХХ ст., нині є масовим видом мистецтва. За допомогою кінопродуктів людина може засвоювати соціальні цінності, ідеали й норми того суспільства, у якому вона живе. Кіномистецтво, беззаперечно, сьогодні вагомо впливає на життя особистості. Цілком імовірно, що мистецтву кіно сучасна людина приділяє найбільше часу, оскільки майже кожна родина має можливість транслявання ТБ і зокрема кінофільмів. Морально-ціннісний вплив кіно на суспільство сьогодні досить важко заперечувати.

Мораль в кіно – це не просто окрема тема й навіть не специфічні проблеми в різних темах сучасного кінематографа. У широкому сенсі – це його моральна цінність як мистецтва, вираз його моральної місії [Темлякова, 2012].

Цікаво, що коли свідомість людини вільна від власних самотутніх уявлень про світ і різні сфери суспільства або ж вони недостатньо розвинуті внаслідок різних причин, то тоді активну позицію займає "картинка", що формує культурно-естетичний світогляд людини. Візуальний вплив відбувається через найлегші за трансляцією канали комунікації – за допомогою ТБ і кінофільмів зокрема. До того ж за допомогою того, як трансформуються ті чи інші ціннісні коди в часовому просторі, можна стверджувати про якісні зміни в еволюції уявлень про ту чи іншу соціальну цінність залежно від певного періоду розвитку кінематографа. Не останню роль відіграють і запозичення семіотичних моделей і систем інших культур, що є знаками, символами та своєрідними кодами, які потребують спеціальних навичок розкодування. Дослідники даної сфери зазначають, наскільки значимим є вплив кіномистецтва в усіх аспектах виховання сучасного кіноглядача. Кіно, будучи мистецтвом зорових рухливих образів, здатне чинити неабиякий вплив на внутрішній світ людини. Вторинна соціалізація особистості за допомогою засобів кіномистецтва залежить від його специфіки, глядацької спрямованості та своєрідного кінопопиту.

Наявні роботи проблематику ціннісних кодів у кінематографі висвітлюють дискретно, тому порушена нами в цій роботі тема цілком актуальна.

Предметом дослідження є репрезентація соціально-ціннісних кодів в українському кінематографі.

Мета роботи – розкриття механізмів репрезентації ціннісних кодів у сучасному українському кіно.

У сучасній соціологічній науці дослідженню соціальних цінностей у кінематографі присвячено кілька наукових робіт. Що стосується розробки поняття ціннісного коду та його інтерпретації мовою соціології та вивчення ціннісних кодів у кінематографічних текстах, то слід зазначити відсутність подібних досліджень і процесів концептуалізації в цьому контексті. Отже, у рамках нашого дослідження необхідно визначитись із поняттям

ціннісного коду, розкрити основні змістовні характеристики даної категорії.

У всіх класичних науках і науковому середовищі загалом прийнято давати визначення певним поняттям та категоріям згідно з їхнім етимологічним походженням, а також змістовним наповненням кожної з частин поняття в разі його багатослівних особливостей. Отже, слід визначити змістовні характеристики понять "соціальні цінності" та "код", щоб дати наукове визначення поняттю ціннісного коду в рамках сучасного соціологічного категоріального апарату.

Варто уточнити означення соціальних цінностей. База уявлень про соціальні цінності як про соціологічну категорію закладається ще в роботах В. Дільтея, який запропонував поділ "пояснення" і "розуміння" і продовжив розвиток у неокантіанців Баденської школи – В. Віндельбанда і Г. Ріккерта. У їхній інтерпретації соціальна цінність є не об'єктивною реальністю, а вираженням ідеального буття. Цінності певним чином втрачають суб'єктивну складову у вигляді людських бажань і пристрастей і, як наслідок, отримують автономне й самодостатнє значення [Максименко, 2011: с. 284]. Слід зауважити, що Г. Ріккерт має на меті чітку диференціацію понять "цінність" та "оцінка" і говорить про те, що не варто їхній зміст ставити в один ряд. "Проблема цінності – це проблема значимості (Geltung) цінності, і це питання ні в якому разі не збігається з питанням про існування акту оцінки" [Ріккерт, 1998: с. 459]. Що стосується становлення аксіологічного підходу в соціально-гуманітарному знанні, то він певним чином відобразився у формуванні іншого підходу в теоріях цінностей. Аксіологічному трансценденталізму В. Віндельбанда та Г. Ріккерта протиставляється натуралістичний психологізм Дж. Дьюї, Р. Перрі та ін., що мали на меті аналіз цінностей як об'єктивних, емпірично спостережуваних і верифікованих явищ соціальної реальності. Наприклад, на думку Дж. Дьюї, цінності містять біолого-психологічну основу, базуючись на потребах індивіда. Отже, будь-який об'єкт, що задовольняє ту чи іншу потребу людей, може бути інтерпретований як "цінність" [Иванченко, 2012]. Німецький соціолог-класик М. Вебер, у свою чергу, увів проблему цінностей у соціологію в рамках підходу розуміючої соціології. Розробляючи концепцію соціальної дії, де критерій "розуміння" є основним критерієм його інтерпретації й типологізації, він виділив ціннісно-раціональний тип дії, що "заснований на вірі в безумовну – естетичну, релігійну або будь-яку іншу – самодостатню цінність певної поведінки як такої" [Вебер, 1990: с. 130–132]. Макс Вебер застосовував метод віднесення до цінності та проаналізував, яким чином формальна раціональність індустріального суспільства обумовлена етичними цінностями протестантизму та як корелюють інтенсивність і раціональність у

економічному й політичному житті тієї чи іншої країни залежно від ступеня сприйняття світу в межах певної релігії. На думку С. А. Кудріної, "неодмінною умовою застосування цього методу було винесення всіх оцінок за межі теоретичної системи, можливо більш повне виключення з такої системи розуміння як підведення під загальну оцінку шляхом заміщення його операцією каузального розуміння" [Кудрина, 2010: с. 38]. Соціолог-класик французького походження Е. Дюркгейм розробив близький до поняття цінностей концепт "колективних уявлень". Також учений робить акцент, як і його попередник Г. Ріккерт, на різниці в поняттях цінності й оцінки, аналізує суб'єктивну природу цінностей і, як наслідок, виводить як типологію різні види цінностей. Е. Дюркгейм також додержується в розгляді цінностей критерію значущості, а не корисності, стверджуючи, що "якби цінність речей дійсно вимірювалася ступенем їхньої соціальної (або індивідуальної) корисності, то система людських цінностей мала б бути піддана перегляду й повному руйнуванню, оскільки з цього погляду місце, відведене в даній системі цінностей розкоші, було б незрозумілим і невиннованим" [Дюркгейм, 1995: с. 291]. Італійський інженер, економіст і соціолог класичного періоду В. Парето розглядає поняття цінностей у контексті своєї концепції деривації та поняття "резидуів" – залишків. Деривації – це ті чи інші ідеологічні концепції, що приносять задоволення потреби у виправданні "нелогічних" та "ірраціональних" дій, щодо яких є вторинними явищами. "Залишки відповідають тим чи іншим інстинктам, які властиві людям; тому їм зазвичай бракує визначеності й тому між різними залишками немає чіткого розмежування" [Парето, 2007: с. 142]. Польсько-американські соціологи У. Томас та Ф. Знанецький у спільній праці "Польський селянин у Європі та Америці" також спробували дати визначення соціальним цінностям з позиції розгляду важливості саме колективних, а не індивідуальних цінностей. Вони вважають, що соціальна цінність – це "будь-який факт, який має доступні членам певної соціальної групи емпіричний зміст і значення, виходячи з яких вона є або може стати об'єктом діяльності" [Томас, 1994: с. 182]. Отже, соціальні цінності в їхній концепції є сукупностями деяких "правил поведінки", за допомогою яких відбувається регуляція групової ідентифікації та групового конформізму, соціальні цінності тут стають законами і ставлення до них свідчить про рівень групової інтеграції.

П. А. Сорокін, російсько-американський соціолог класичної соціології, апелював до аксіологічного підходу в дослідженні соціокультурної динаміки та соціальних цінностей, зокрема. Він стверджує, що саме цінність служить основою й фундаментом будь-якої культури. З цієї причини найважливіші складові частини такої інтегрованої культури також найчастіше взаємозалежні: у разі зміни однієї з них інші неминуче піддаються схожій трансформації. Дослідник вводить цінність як оду з основних компонентів соціальної дії. На його думку, "кожен процес значущої людської взаємодії складається із трьох компонентів... Ці компоненти включають: 1) мислячих, тих людей, що діють і реагують і які є суб'єктами взаємодії; 2) значення, цінності й норми, завдяки яким індивіди взаємодіють, усвідомлюючи їх і обмінюючись ними; 3) відкриті дії й матеріальні артефакти як двигуни або провідники, за допомогою яких об'єктивуються та соціалізуються нематеріальні значення, цінності й норми" [Сорокін, 1992: с. 429]. Цінності до того ж аналізуються П. А. Сорокіним через категорію "значення". "Будь-яке значення, – вважає він, – у вузькому сенсі є цінністю (когнітивною чи іншою). Будь-яка цінність передбачає норму щодо її реалізації

або відкидання... З іншого боку, будь-яка норма – юридична, етична, технічна або будь-яка інша – незаперечно є значенням, позитивною або негативною цінністю" [Сорокін, 1992: с. 200].

Якщо йтиметься про інтерпретацію поняття цінностей у межах структурно-функціонального аналізу, то слід згадати про американського соціолога-теоретика Т. Парсонса. У його концепції поняття цінності отримує сенс у контексті дослідження соціальних відносин та інститутів. Система соціальних відносин, на його думку, базується на конвенціональних і легітимних соціальних цінностях, що мають сприяти підтримці соціального порядку. Цінності – основа зв'язків між соціальною системою й системою особистості, вони впливають на створення мотивації соціальної дії, створюють нормативну та регулятивну функції. Т. Парсонс розглядає цінності як "критерій або стандарт для вибору з альтернатив орієнтації, внутрішньо притаманних певній ситуації" [Миллс, 1998: с. 147]. Як зазначає автор, "...оскільки цінності є скоріше культурними, а не особистісними характеристиками, остільки вони виявляються загальноприйнятими. Навіть якщо вони не приймаються індивідом, то все ж завдяки своєму походженню вони визначаються у зв'язку з культурною традицією; а їх своєрідність полягає у специфічних відхиленнях від загальної традиції" [Парсонс, 2002: с. 84–85]. Отже, у межах інтерпретації поняття соціальних цінностей з'являється новий компонент – соціокультурна складова, що полягає в наповненні цінностей тими характеристиками, що притаманні певному культурному середовищу чи соціальній групі.

Т. Парсонс виділяє три види ціннісних орієнтацій:

- 1) когнітивні;
- 2) оцінні (appreciative);
- 3) моральні стандарти ціннісної орієнтації [Парсонс, 2002: с. 85].

Що стосується досліджень змістовного наповнення поняття соціальних цінностей наприкінці ХХ ст., то слід згадати про радянського філософа та соціолога Н. І. Лапіна. Дослідник відходить від марксистського трактування цінностей як об'єктивних похідних соціально-економічного базису і стверджує їх першочерговий для суспільства характер. Він визначається особливостями розвитку та історичного відтворення суспільства і культури загалом. На його думку, цінності – це "узагальнені уявлення людей про цілі та норми своєї поведінки, що втілюють історичний досвід і концентровано виражають сенс культури окремого етносу і всього людства. Це існуючі у свідомості кожної людини орієнтири, з якими індивіди й соціальні групи співвідносять свої дії. На основі цих орієнтирів складаються конкретні типи поведінки, у тому числі соціокультурні типи відносин... до політичної та економічної трансформації..." [Лапін, 1994: с. 90].

Стосовно сучасної інтерпретації поняття цінностей вітчизняний професор, доктор філологічних наук О. Ф. Серебреннікова вважає, що в межах однієї культури існує певна домовленість із приводу того, що вважати "гарним" і "поганим" у житті людини; люди нечасто формулюють для себе цінності конкретно, хоча при порушенні прийнятих норм зазвичай виражається несповнення. Культури різняться, перш за все, ієрархією цінностей, яка визначає, якою мірою та чи інша цінність впливає на життя людей. Система цінностей утворює внутрішній стрижень культури, духовну квінтесенцію потреб та інтересів індивідів і соціальних спільнот [Серебреннікова, 2011: с. 32].

Отже, аналізуючи всі згадані нами поняття цінностей у соціологічній науці, слід сформувати єдину категорію, якою надалі ми будемо оперувати. Соціальні цінності – це культурні соціально значущі характеристики, які розг-

лядаються як узагальнені уявлення людей про цілі й норми своєї поведінки, що втілюють історичний досвід і концентровано виражають сенс культури окремого етносу й усього людства та є основою зв'язків між соціальною системою і системою особистості, впливаючи на створення мотивації соціальної дії та відтворення нормативної й регулятивної функцій у суспільстві.

Далі слід уточнити означення поняття "код", щоб сформулювати соціологічну інтерпретацію "ціннісного коду". У соціології це поняття не інтерпретувалось як категорія науки, тож слід звернутись до його аналізу в суміжних дисциплінах соціогуманітарного профілю. У найзагальнішому вигляді слово "код" (франц. Code) уживається як слово із загальним значенням і як спеціальний термін. Як слово із загальним значенням воно визначається як система умовних позначень або сигналів для передавання (каналом зв'язку), обробки та зберігання інформації... таємне обумовлене поєднання цифр або літер, що дає право доступу куди-небудь або до чого-небудь; шифр, пароль [Кузнецов, 1998: с. 436]. У семіотиці код є поняттям, що дозволяє розкрити механізм породження сенсу повідомлення. Код визначається: 1) як знакова структура; 2) як правила поєднання, упорядкування символів або способі структурування; 3) як okazіонально взаємооднозначна відповідність кожного символу до якогось одного означуваного (У. Еко, Р. Якобсон) [Грицанова, 2001: с. 364–365]. Цікавим є те, що етнопсихологи не визначають окремого поняття "код". Вони говорять про "код культури". Він розуміється як "сітка", як культура "накидає" на навколишній світ, розкладає, категоризує, структурує й оцінює його. Коди культури співвідносяться з найдавнішими архетипними уявленнями людини. Власне кажучи, коди культури ці уявлення й кодують [Красных, 2002: с. 231–232]. З огляду на те, що людське суспільство належить до складних керуючих систем і трансформація інформації в коди в суспільній системі відбувається значною мірою під впливом культури суспільства, саме тому в суспільній системі ми переважно маємо справу з культурними кодами [Кліменкова, 2012: вип. 189, с. 66]. Наприклад, сучасний американський культуролог, дослідник медіа Дж. Фіске визначає культурний код як систему знаків, керованих "певними правилами, що поширені серед представників певної культури, яка призначена для генерації та циркулювання сенсів у цій культурі та для цієї культури" [Fiske, 1994: р. 43]. Ці сенси, як зазначає Рой Вагнер, культурний антрополог, що спеціалізується на символічній антропології, "... є утворюючою й організуючою силою культурного життя" [Wagner, 1986: р. 9]. Отже, якщо культурні коди створюють систему орієнтирів сенсу в суб'єктивній реальності, то різні індивіди й соціальні групи можуть використовувати ці орієнтири по-різному – у тому числі й для заперечення системи цінностей, пов'язаних із певною системою культурних кодів. Проте навіть під час заперечення цієї системи

індивід все одно в цьому запереченні "відштовхується" від даної системи культурних кодів як від системи об'єктивних орієнтирів [Кліменкова, 2012: вип. 189, с. 68].

Аналізуючи всі згадані нами визначення, можна дати певні характеристики коду як соціологічній категорії: 1) код є стійкою семіотичною системою, має певні знаки та шифри, що потребують свого знання; 2) код має якості конвенціональності та відтворюваності; 3) має певну структуру; 4) має прагматичний нормативний (прескриптивний) характер і функціонує як певний орієнтир у тому чи іншому соціальному середовищі; 5) має соціокультурні характеристики, що визначають його як культурний із власною системою знаків, що поширені в певній культурі для її функціонування, відтворення й розвитку. У загальному вигляді код розглядається як система умовних позначень або сигналів для передавання.

Таким чином, розкривши основні характеристики та змістовні наповнення понять "соціальні цінності" і "код", дамо загальне визначення поняттю ціннісного коду, яке може використовуватись у межах соціологічних досліджень. Ціннісні коди – культурні соціально значущі характеристики, що відображують узагальнені уявлення людей про цілі й норми їхньої поведінки, утілюють історичний досвід і концентровано виражають сенс культури окремого етносу та всього людства і є основою зв'язків між соціальною системою й системою особистості; вони впливають на створення мотивації соціальної дії та відтворення нормативної й регулятивної функцій у суспільстві, є закодованими із притаманними їм соціокультурними характеристиками, що визначають ці коди як культурні з власною системою знаків, поширених у певній культурі та існуючих для її функціонування, відтворення й розвитку. Ціннісні коди аналізуються за допомогою інтерпретації знаків і шифрів з використанням методів семіотичного аналізу.

Ми проаналізували сучасні українські кінофільми щодо наповнення їх ціннісними кодами на основі соціокультурної моделі базових цінностей, що запропонована радянським соціологом М. І. Лапіним [Лапин, 1996: с. 5–6]. Для аналізу змісту фільмів щодо їх соціально-ціннісного наповнення було застосовано метод контент-аналізу, тому що цей метод, завдяки особливостям своїх специфічних процедур та інструментарію, здатний надати необхідну інформацію про кількісну структуру змісту тексту, виявити місце, займане проблемою ціннісних кодів у кіно. З'ясовано, що ціннісні коди "закодовані" у кінематографічному тексті. У загальному вигляді кількісний підрахунок ціннісних кодів здійснювався на основі розподілу соціальних цінностей з погляду їх соціокультурного сенсу (на термінальні та інструментальні).

Загалом у межах нашого дослідження було проаналізовано 72 кінофільми та 40 соціальних цінностей, узятих за орієнтири (індикатори). Розглянуто жанрові специфіки досліджуваних кінофільмів, які відіграють важливу роль у репрезентації тих чи інших ціннісних кодів (див. табл. 1).

Таблиця 1. Відсотковий розподіл сучасних українських кінофільмів за жанрами

Жанр	Кількість фільмів	%
драма	29	27,6
комедія	22	21,0
мелодрама	19	18,1
військовий	9	8,6
бойовик	8	7,6
історичний	5	4,8
кримінал	4	3,8
трилер	3	2,9
пригоди	3	2,9
фентезі	1	1,0
біографія	1	1,0
документальний	1	1,0

Найсуттєвішою характеристикою при виборі фільму для перегляду є його жанрові особливості та змістовне наповнення, що впливає з тієї жанрової категорії, до якої можна віднести той чи інший фільм. Найпопулярнішими жанрами серед проаналізованих нами фільмів виявились драма, комедія й мелодрама (див. табл. 1). Ці жанри традиційно популярні в українського глядача, тому щорічно лідирують у кінопрокаті. До того ж українці завжди вирізнялися двома особливостями: гострим гумором і сатирою й умінням драматизувати події. Слід згадати численний список українських творів різних літературних жанрів, що переносять читача до важких суспільно-історичних подій: ідеться про невимовні страждання та біль українського народу. Цілком імовірно, що в цьому виражається самотність української нації в цілому і сьогодишнього суспільства зокрема. У час переходу до медійних технологій і ретрансляції соціальних цінностей за допомогою кінофільмів, а також відходження на другий план літературного жанру як такого, кіноіндустрія бере на себе роль репрезентатора національних ціннісних кодів українського народу. Загалом за жанровою приналежністю кінофільмів можна зазначити нерівномірну їх диференціацію. Без уваги залишаються жанрові характеристики кінофільмів, що містять біографічний аналіз життя відомої людини, фа-

нтастичних, документальних. Цілком імовірно, що низькі показники в цьому випадку свідчать про складність вираження зазначених тем за допомогою художніх засобів, можливість застосування яких надають особливості сучасної української кіноіндустрії. З іншого боку, можна стверджувати про відсутність попиту – інтересу широкої української кіноаудиторії до жанрів біографії, фентезі та документалістики. Жанрова приналежність розглянутих кінофільмів тісно пов'язана з ціннісними кодами, що репрезентуються на українському кіноекрані. Зазвичай будь-який жанр містить певний набір соціальних цінностей, тому зазначені категорії безпосередньо взаємно впливають одна на одну.

Про основні статистичні дані, отримані в процесі аналізу, можна сказати, що у своїй репрезентації ми визначили найактуальнішу групу ціннісних кодів в українському кінопродукті – смисложиттєві ціннісні коди. Відсотковий розподіл за кількісним наповненням кінофільмів ціннісними кодами має такий вигляд:

- смисложиттєві (53,5 %);
- інтеракційні (22,7 %);
- вітальні (16,5 %);
- соціалізаційні (7,5 %).

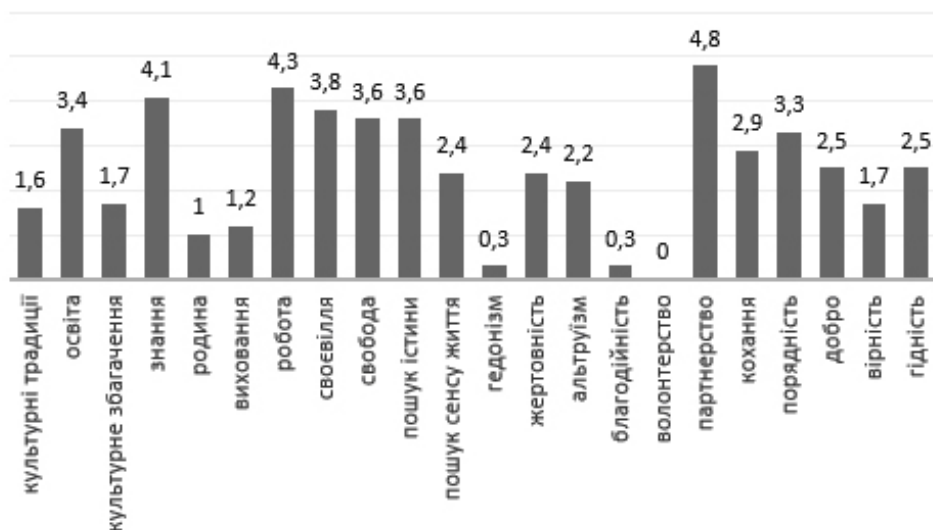

Рис. 1. Смисложиттєві ціннісні коди в українському кінематографі

Серед смисложиттєвих ціннісних кодів є такі, що є вищими за складністю і функціями потребами в наповненні своєї діяльності загальним сенсом, що є значущим для всього життя. У цій групі кодів переважають освіта, знання, свавілля, свобода, пошук істини, партнерство, порядність і кар'єра (див. рис. 1). Популярність ціннісних кодів даної групи в репрезентації в кінофільмах пояснюється тим, що українська нація досить освічена, наділена якісними розумовими здібностями та знаннями. Якщо розглянути українське суспільство в соціально-історичній ретроспективі, то можна зазначити цінність знання як константу нашого народу: завжди цінувались освічені люди, яких була спочатку меншість. Що стосується свавілля, порядності, свободи, кар'єри та пошуку істини, то, на нашу думку, саме ці ціннісні

коди найяскравіше відображають соціокультурний контекст існування української нації загалом. Український народ завжди був і є працьовитим і таким, що прагне бути вільним – ця думка наскрізно проходить через усю історію, якщо розглядати її в соціально-культурному контексті. Слід також зазначити, що цінність знань і розуму була на вагу золота, тому й зараз українські кіновиробники підтримують пропаганду знань за допомогою змістовного наповнення ціннісних кодів у кінофільмах. До того ж мода на ретро в цьому соціокультурному контексті свідчить про деяке відчуття стабільності та захист від світу, що швидко змінюється. Саме тому зазначені ціннісні коди не втрачають актуальності в сучасному українському кінопродукті (рис. 2).

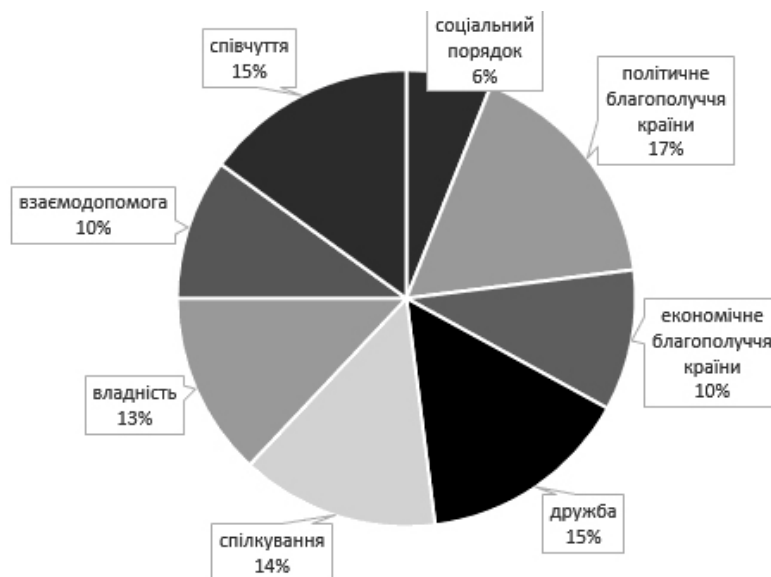

Рис. 2. Інтеракційні ціннісні коди в українському кінематографі

Друге місце за важливістю та актуальністю посідають інтеракційні ціннісні коди (22,7 %), що полягають у складніших потребах у спілкуванні та взаємодії з іншими. У складі цієї групи кодів – соціальний порядок, політичне й економічне благополуччя країни, дружба, спілкування, взаємодопомога, співчуття і владність. Найголовнішими в українському кіно є ціннісні коди "політичне благополуччя країни" (17 % від), "дружба" (15 %), "співчуття" (15 %) і "спілкування" (14 %). Майже всі із цих цінностей, окрім владності, можна віднести до альтруїстичних, що пов'язані з приматом колективних інтересів над приватними. Такі цінності завжди були популярними в українському суспільстві різних суспільно-історичних епох. Вони розкривають людську сутність українця у взаємодії із соціумом. Що стосується політичного благополуччя країни, то даний ціннісний код актуальний протягом усієї української історії, що включає соціокультурний контекст. Адже політико-економічні проблеми держави, що завжди були на високому рівні у своїй проблематиці, не можуть залишити байдужими

жодного свідомого громадянина. Тому кіно відповідає на попит глядача, репрезентуючи такі ціннісні коди на екранах, і отримує соціально-психологічний відгук глядачів. Слід зазначити, що ціннісні коди даної групи є такими, що випередили свій час і починають отримувати власну аудиторію лише сьогодні, адже раніше, в умовах тоталітарного суспільства, не було змоги висловлювати свою думку, бути актором політичного життя, оскільки це суперечило основним правилам гри Радянського Союзу. Отже, соціально-політичні ціннісні коди лише набувають актуалізації та, на нашу думку, з часом будуть лише посилюватись у кількісному вираженні в українських кінофільмах.

Третє місце посіли вітальні ціннісні коди (16,5 %), тобто найпростіші або первинні потреби, що є значущими в контексті збереження та продовження життя. До цієї групи російський автор Лапін [Лапин, 1996: 5, с. 5–6] відносить успіх, матеріальне благополуччя, щастя, життя й безпеку індивіда та його здоров'я (рис. 3).

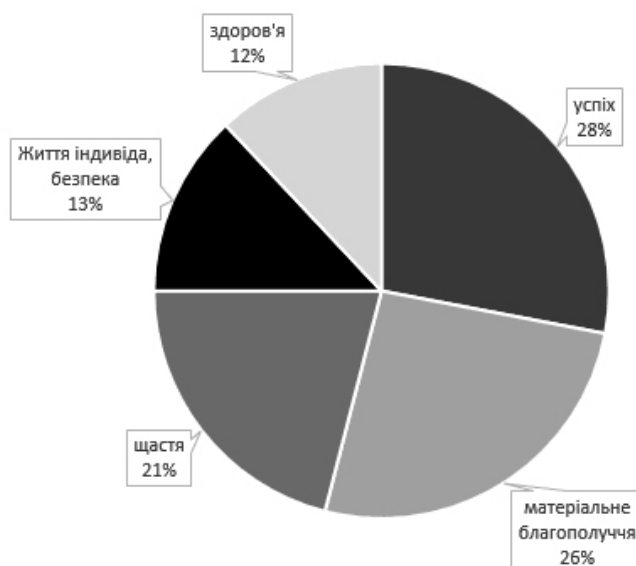

Рис. 3. Вітальні ціннісні коди в українському кінематографі

Звернення до ціннісних кодів даної групи в кінематографічному тексті є своєрідним закликом до сильних людських почуттів – інстинкту самозбереження, напов-

нення життя певним сенсом. Зазвичай такі цінності є найсильнішими мотивами для індивіда, вони актуальні в українському кіно, що відповідає пропозицією на кіно-

попит. Неактуальність цінностей здоров'я та безпеки життя є суспільно-історично сформованою особливістю українського народу, для якого завжди важливими були самопожертва й ризик. У сучасному соціокультурному

контексті дані ціннісні коди актуалізуються у зв'язку з низьким рівнем життя взагалі й висуванням на перший план матеріальних цінностей на противагу духовним.

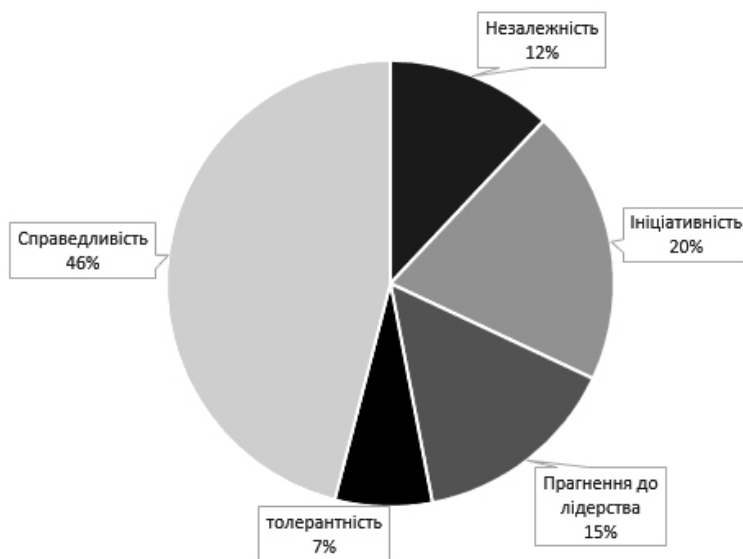

Рис. 4. Соціалізаційні ціннісні коди в українському кінематографі

Останнє місце за актуалізацією в кінематографічному тексті займають, як не дивно, соціалізаційні ціннісні коди (7,5 %), які є складнішими потребами в засвоєнні цінностей, норм, зразків поведінки, що є заохочуваними в суспільстві та культурі. До них автори відносять незалежність, ініціативність, прагнення до лідерства, толерантність і справедливість. Неактуальність цієї групи ціннісних кодів зумовлена знов-таки соціокультурним контекстом, у якому знімалися українські фільми. Якщо ментальність західних суспільств конструюється за принципами свободи, рівності, толерантності та незалежності, то наше суспільство переважно звикло до авторитарного типу життя та, як наслідок, – мислення. Протягом багатьох століть Україна не була незалежною, отже, мислення загалом і цінності суспільства зокрема були сформовані в руслі колективізму та соціальної залежності. Це породжено, на нашу думку, переважно тим, що наше суспільство не вневне в завтрашньому дні, тому боїться ініціативності й незалежності. Що таке свобода, українське суспільство, по-перше, абсолютно не розуміє, по-друге, не відчуває у зв'язку з політико-економічними подіями, а по-третє, вона їм психічно чужа й не потрібна, адже ментальність вибудована таким чином, що краще працювати на когось і мати певну соціальну стабільність, аніж створювати щось нове й не знати, що чекає завтра. Не розуміють і не відчувають українці й такого поняття (теоретично) – моду (на практиці), як справедливість. На нашу думку, справедливість як ціннісна категорія ніколи не була важливою для українців. У часи радянської влади поняття цінності справедливості так і не склалося в середовищі українців, а в часи незалежної України в умовах новітнього соціал-дарвінізму такі цінності вже просто не могли з'явитися – зараз у нашому середовищі будь-які підлість і обман вважаються прийнятними, справедливою вважається вкорінена звичка масштабно брати хабарі, займаючи яку-небудь посаду, також як висування на ці посади без жодних особистісних і професійних якостей, необхідних для роботи на них, злочинство, накопичення грошей за будь-яку ціну, розвиток кримінального "бізнесу" – усе це зараз замінює чуже українцям поняття соціальної справедливості.

Можна зробити висновок щодо векторної спрямованості ціннісних кодів у ретрансляції в кінофільмах у бік колективістської складової зі збереженням морально-етичного забарвлення у змістовних складових.

Найактуальнішими з проаналізованих є термінальні ціннісні коди (51 %), проте розрив з інструментальними – лише 2 %. Термінальні ціннісні коди виражають зазвичай найважливіші цілі та ідеали, що є самоцінними сенсами життя людей – це людське життя, сім'я, міжособистісні відносини, свобода, праця та ін. В інструментальних ціннісних кодах зафіксовані схвалювані в даному суспільстві способи досягнення різних цілей (незалежність, ініціативність, авторитетність тощо). В українському суспільстві, згідно з досліджуваними кінофільмами, стійкішими є саме термінальні ціннісні коди.

Що стосується способу репрезентації тих чи інших ціннісних кодів в українському кінематографі, то ми визначили, що частіше інформація щодо цього передається за допомогою невербальних каналів – у 76 % випадках. Це пов'язано насамперед із тим, що семіотика актуалізує важливість знаків і знакових систем, які передаються переважно через невербальні канали комунікації. Через знаки в суспільстві взагалі відбувається передавання і зберігання інформації. Текст є певним чином влаштованою сукупністю будь-яких знаків, що володіє формальною зв'язністю та змістовною цілісністю. Отже, сьогодні текстом переважно є не вербально виражена інформація, а невербальна, і сенс у сучасній культурі генерується не в текстуальному, а у візуальному вираженні.

Якщо говорити про репрезентацію ціннісних кодів, що переважають в українському кіно, то вони, безперечно, вагомо впливають на кіноглядача і створюють своєрідну ціннісну модель, яка розкодовується та використовується як референтна й така, що є одним з агентів вторинної соціалізації.

Висновки. При визначенні змісту категорії ціннісного коду крізь призму соціологічного знання виникли певні труднощі, адже до цього часу в соціологічній науці цього не відбулось. Ми визначили змістовні характеристики понять "соціальні цінності" та "код", щоб дати наукове означення поняттю ціннісного коду в межах сучас-

ного соціологічного категоріального апарату. На цій підставі ми дійшли висновку, що ціннісний код – це частина загального коду, який вбирає в себе загальнолюдську й національно-культурну систему понять і цінностей, а також структуру особистісних переваг; це стала семіотична система, що є регулятором у даному соціокультурному співтоваристві. Щодо визначення механізмів репрезентації ціннісних кодів у сучасних кінофільмах українського виробництва через категорії соціальних цінностей, то можна сказати, що кіномистецтво сьогодні здійснює вагомий вплив на життя особистості та цілком імовірно, що мистецтву кіно сучасна людина приділяє найбільше часу, оскільки майже кожна родина має можливість транслявання ТБ і кінофільмів, зокрема. Морально-ціннісний вплив кінофільмів на суспільство нині досить важко заперечувати. Кіно, будучи мистецтвом зорових рухливих образів, здатне чинити неабиякий вплив на внутрішній світ людини. Вторинна соціалізація особистості за допомогою засобів кіномистецтва залежить від його специфіки, глядацької спрямованості та кінопопиту. Ми проаналізували змістовне наповнення українських кінофільмів ціннісними кодами на основі соціокультурної моделі базових цінностей, що запропонована радянським соціологом В. І. Лапіним.

У цій статті було визначено, що найсуттєвішою характеристикою при виборі фільму для перегляду є його жанрові особливості та змістовне наповнення, яке впливає з жанрової категорії, до якої можна віднести той чи інший фільм. Найпопулярнішими жанрами серед проаналізованих нами фільмів виявились драма, комедія та мелодрама. Ці жанри традиційно популярні в українського глядача, фільми цих жанрів щорічно лідирують у кінопрокатах України. Жанрова приналежність розглянутих кінофільмів тісно пов'язана з ціннісними кодами, що репрезентуються на українському кіноекрані. Зазвичай будь-який жанр включає певний набір соціальних цінностей, тому можна стверджувати, що дані категорії безпосередньо взаємно впливають одна на одну.

Проаналізувавши основні статистичні дані, ми виявили, що найактуальнішою групою ціннісних кодів у репрезентації в українському кінопродукті є смисложиттєві ціннісні коди. Відсотковий розподіл за кількісним наповненням кінофільмів ціннісними кодами має вигляд:

- смисложиттєві (53,5 %);
- інтеракційні (22,7 %);
- вітальні (16,5 %);
- соціалізаційні (7,5 %).

Серед смисложиттєвих ціннісних кодів є такі, що є вищими за складністю та функціями потребами в наповненні своєї діяльності загальним сенсом, що є значущим для всього життя. Популярність ціннісних кодів даної групи в репрезентації в кінофільмах пояснюється тим, що українська нація досить освічена й наділена якісними розумовими здібностями та знаннями. Якщо розглянути українське суспільство в соціально-історичній ретроспективі, то можна зазначити цінність знання як константу нашого народу: завжди цінувались освічені люди, яких була спочатку меншість. Що стосується свавілля, порядності, свободи, кар'єри та пошуку істини, то, на нашу думку, саме ці ціннісні коди найяскравіше відображають соціокультурний контекст існування української нації загалом. Український народ завжди був і є працьовитим і таким, що прагне бути вільним – ця думка наскрізно проходить через усю історію, якщо розглядати її в соціокультурному контексті. Ми проаналізували таку залежність, що цінність знань і розуму була на вагу золота, отже, і зараз українські кіновиробники підтримують пропаганду знань за допомогою змістовного наповнення ціннісних кодів у кінофільмах і за

допомогою вітчизняної кінопродукції – образ українського суспільства, що є усталеним у підсвідомості як співвітчизників, так і тих, хто живе за кордоном. Мода на ретро в цьому соціокультурному контексті свідчить про деяке відчуття стабільності та захист від світу, що швидко змінюється. Саме тому дані ціннісні коди не втрачають актуальності в сучасному українському кінопродукті. Що стосується способу репрезентації тих чи інших ціннісних кодів в українському кінематографі, то ми визначили, що частіше інформація щодо цього передається за допомогою невербальних каналів – у 76 % випадках. Це пов'язано насамперед із тим, що наука семіотика актуалізує важливість знаків і знакових систем, що передаються переважно через невербальні канали комунікації.

Результати даного дослідження можуть бути актуальними при подальших наукових розробках теми "Ціннісні коди в сучасному кінематографі" і як матеріал для навчальних дисциплін суміжних напрямів у ВНЗ. Щодо змісту подальших розробок теми, то вони, на нашу думку, мають бути націлені на пошук нових напрямів аналізу візуальної репрезентації кінофільмів з позиції виділення певних ціннісних кодів, на дослідження кінофільмів як ретрансляторів тих чи інших ціннісних моделей поведінки, на вироблення нових способів інтерпретації візуальних даних у контексті соціологічних досліджень майбутнього.

Декларація оригінальності дослідження. Робота є оригінальною за суттю. Використані цитати інших авторів із зазначенням джерела інформації. Відсутній плагіат у вигляді перефразування чужих думок без зазначення джерела та повного копіювання цитат з інших джерел. Дана робота не публікувалась раніше в інших виданнях, до журналу не надано раніше опубліковану роботу. Конфлікту інтересів в роботі не виявлено. Не було використано ті матеріали, що порушують авторські права. Дотримано етичні вимоги та авторські права на основі Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації під час виконання дослідження та підготовки статті до публікації.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избр. произведения : пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – С. 130–139.
2. Грицанова А. А. Постмодернизм. Энциклопедия / А. А. Грицанова, М. А. Можейко. – Минск : Интерпрессервис : Книжный дом, 2001. – 1040 с.
3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
4. Иванченко Д. А. Когнитивный и некогнитивный аспект теории ценностей Джона Дьюи [Электронный ресурс] / Д. А. Иванченко // ДНУ им. Олеси Гончара. – 2012. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/1_NIO_2012/Philosophia/3_98614.doc.htm
5. Кліменкова А. М. Культурні коди як чинники формування ціннісних орієнтацій / А. М. Кліменкова // Наук. праці. Соціологія. – 2012. – Вип. 189. – Т. 201. – С. 65–69.
6. Красных В. В. Этнопсихология и лингво-культурология / В. В. Красных. – М. : ИТДГК "Гнозис", 2002. – 284 с.
7. Кузнецов С. А. Большой толковый словарь русского языка / С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 1998. – 1536 с.
8. Кудрина С. А. Ценностные приоритеты и их онтологические основания / С. А. Кудрина // Социол. исслед. – 2010. – № 1. – С. 37–46.
9. Лапин Н. И. Кризисный социум. Наше общество в трех измерениях / Н. И. Лапин, Л. А. Беляева. – М. : ИФ РАН, 1994. – 245 с.
10. Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н. И. Лапин // Социол. исслед. – 1996. – № 5. – С. 3–23.
11. Максименко А. А. Социологическая интерпретация понятия "ценность" / А. А. Максименко // Вестн. КГУ им. Н. А. Некрасова. – № 2. – 2011. – С. 284–291.
12. Миллис Ч. Р. Социологическое воображение / Ч. Р. Миллис ; пер. с англ. О. А. Оберемко ; под ред. Г. С. Батыгина. – М. : Стратегия, 1998. – 264 с.
13. Парето В. Компендиум по общей социологии / В. Парето ; пер. с итал. А. А. Зото. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 515 с.
14. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс ; под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М. : Академ. проект, 2002. – 832 с.
15. Риккерт Г. Философия жизни / Г. Риккерт. – К. : Ника-Центр; Вист-С, 1998. – 505 с.
16. Серебренникова Е. Ф. Этносемиотика как способ лингвистического аксиологического анализа / Е. Ф. Серебренникова // Этносеми-

ометрия ценностных смыслов : коллективная монография. – Иркутск : ИГЛУ, 2011. – 529 с.

17. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

18. Темлякова А. С. Роль кинематографа в формировании ценностных ориентиров молодежи [Электронный ресурс] / А. С. Темлякова, Л. М. Немченко // Организация работы с молодежью // Электрон. науч. журн. – 2012. – № 9. – Режим доступа : <http://ovv.esrae.ru/pdf/2012/9/885.pdf>

19. Томас У. Методологические заметки (1918) / У. Томас, Ф. Знанецкий // Америк. социол. мысль : тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд. МГУ, 1994. – С. 182–194.

20. Fiske J. Code / J. Fiske / Key concepts in communication and cultural studies / O'Sullivan T., Hartley J., Saunders D., Montgomery M. & Fiske J. (eds.); – 2-nd ed.. – London, New York : Routledge, 1994. – P. 43–45.

21. Wagner R. Symbols that stand for themselves / R. Wagner. – Chicago: University of Chicago Press, 1986. – 150 p.

References

1. Weber M (1990) Basic sociological concepts. Moscow: Progress. [in Russian]
2. Hrytsanova A. (2001) Postmodernism. Encyclopedia. Minsk: Ynterpresservys: Book house. [in Russian]
3. Durkheim E (1995) Sociology and its Scientific Domain. Moscow: Kanon. [in Russian]
4. Yvanchenko D (2012) The Cognitive and Non-Cognitive aspect of the value theory of John Dewey. Dnipro: DNU. [in Russian]
5. Klimenkova A (2012) Cultural codes as factors of formation of value orientations. Scientific works. Sociology (189): 65-69. [in Ukrainian]
6. Krasnykh V (2002) Ethnopsycholinguistics and linguistic-cultural studies. Moscow: Hnozy. [in Russian]

7. Kuznetsov S (1998) Great Dictionary of Russian language. Saint Petersburg: Norynt. [in Russian]

8. Kudryna S (2010) Value priorities and their ontological grounds. Sotsiologicheskie Issledovaniya (1): 37-46. [in Russian]

9. Lapyn N (1994) Crisis socium. Our society in three dimensions. Moscow: RAS. [in Russian]

10. Lapyn N (1996) Modernization of the basic values of Russians. Sotsiologicheskie Issledovaniya (5): 3-23. [in Russian]

11. Maksymenko A (2011) Sociological interpretation of the concept of "value". Bulletin of the KSU (2): 284-291. [in Russian]

12. Mills C. Wright (1998) The Sociological Imagination. Moscow: Stratehiya. [in Russian]

13. Pareto V (2007) Compendium on General Sociology. Moscow: Publishing house of the Higher School of Economics. [in Russian]

14. Parsons T (2002) About social systems. Moscow: Academic project [in Russian]

15. Rickert H (1998) The philosophy of life. Kiev: Nika-Center: Vist-S [in Russian]

16. Serebrennikova E (2011) Ethnosemiometry as a method of linguistic axiological analysis. Irkutsk: ISLU. [in Russian]

17. Sorokin P (1992) Society, Culture, and Personality. Moscow: Polytyzdat [in Russian]

18. Temliakova A (2012) The role of the cinema in shaping values-based youth. Orhanyzatsiya raboty s molodezhu (9). [in Russian]

19. Thomas W (1994) Methodological notes. Moscow: MSU. [in Russian]

20. Fiske J (1994) Code. London, New York: Routledge, 43–45.

21. Wagner R (1986) Symbols that stand for themselves Chicago: University of Chicago Press.

Надійшла до редколегії 27.03.17

A. Zakharenko, MA Student

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

REPRESENTATION OF SOCIALLY-ORIENTED VALUE CODES IN UKRAINIAN CINEMA

This article determines category "value code" in modern science based on concepts of M. Weber, E. Durkheim, J. Dewey, R. Perry, H. Rickert, P. Sorokin, M. Lapin, O. Serebrennikova, J. Fiske, U. Eco, R. Jakobson and others. Disclosed definition of dependent value code of social values and cultural code as such. Determined the content characteristics concepts of "social values" and "code" for the scientific definition of value code within contemporary sociological categorical apparatus. Highlights mechanisms of representation of value codes in modern Ukrainian films production time of independent Ukraine (1991-2016). Analyzes the modern Ukrainian movies on filling their value codes based on sociocultural model of basic values of the Soviet sociologist M. Lapin.

Keywords: social values, cultural code, value codes, cinematic text, representation of value codes.

УДК 316.37

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.13>

В. Шелухін, асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ І СПОРІДНЕНІСТЬ: МІКРО-МАКРО ПЕРЕХОДИ У ПІДНЕСЕННІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ 1860–1890-Х РР.

Використано концепцію мікро-макро переходів Дж. С. Колмена як теоретичний інструмент для реконструкції мереж спорідненості, так само як і мереж громадської діяльності членів "Старої громади". Неможливо виявити соціальні підстави українського національного руху, керуючись концепцією Е. Гелнера. За Е. Гелнером, концепція якого викладена в класичній книзі "Нації та націоналізм", індустріалізація обумовлює модерний націоналізм. Подібна тенденція не була можливою в українських соціальних, політичних та економічних умовах XIX ст. Ключову роль в українському націогенезі відігравали традиційні еліти (шляхта). "Стара громада" після 1869 р. була мережевою організацією цієї соціальної групи. Автор використовує мережевий аналіз для емпіричних свідчень. Комунікація та співпраця між різноманітними членами "Старої громади" базувалися на засадах станової інтеграції. Особливо шлюб був важливою соціальною практикою в процесі інтеграції спільноти. Громадська діяльність із сімейним підґрунтям була реакцією на суперечливе поєднання різних соціальних ролей. Ця діяльність провокувала виникнення нового типу ідентичності – національної ідентичності серед представників традиційних еліт. Концепція Дж. С. Колмена забезпечує евристичне розуміння процесу агрегації індивідуальних дій і настанов у бажану поведінку на колективному рівні.

Ключові слова: громадська активність, спорідненість, мікро-макро переходи, український національний рух, громадський рух.

Практики громадської діяльності розглядають як важливий чинник суспільних змін і деструкції домодерних і ранньомодерних соціальних структур та ідентичностей, насамперед станових. Останні М. Вебер визначав через низку індикаторів, особливе місце серед яких належало престижу походження, і підкреслював, що станова соціалізація характеризується спільним способом життя й виховання, а відтворюється через шлюб [Вебер, 2012: с. 253–257]. Логіка протиставлення, якою здебільшого керуються дослідники соціальних змін, вивчаючи станове v.s класове, релігійне v.s секулярне, екстериторіально-конфесійне v.s національне, підводить до твердження, що модерна національна ідентичність має бути породженням громадської діяльності, цілком автономної від станових характеристик походження та кровної спорідненості діячів. Чи це так? Аналіз макроструктур нерідко оминає увагою нюанси, які могли б прояснити механізми конструювання національної тотожності та солідаризації спільнот, що її генерують і екстраполюють на ширші суспільні верстви. Досить поверховий аналіз макроструктур мусив би переконати нас у тому, що дворянство аж ніяк не могло відіграти вагому роль в українському національному русі другої половини XIX ст. Як аргумент можна згадати твердження, що з 1862 по 1914 р. у підросійській Україні дворянське землеволодіння скоротилося на 53 % і лише чверть спадкового дворянства України використовувала наприкінці XIX ст., судячи із загальноімперського перепису, українську як рідну [Субтельний, 1991: с. 235; Грицак, 1996]. До того ж класичні підходи до аналізу націогенезу стверджують значення індустріалізації, а з нею – і роль буржуазії. Е. Гелнер наполягає на онтологічному зв'язку між становленням модерних націй і піднесенням націоналізмів, і становленням індустріального суспільства, що супроводжується розкладанням традиційних станових розмежувань, а також має тісний зв'язок із капіталізмом [Гелнер, 2003: с. 100–101, 49–52]. Це твердження мало би привести до висновку про вагомий внесок буржуазії в процес націогенезу. Однак в українському випадку навряд чи є достатньо підстав стверджувати подібне. Глибоко не занурюючись у дискусії про генезу капіталізму в Україні, пунктирно вкажемо, що вже з XIX ст. українські дослідники фіксували як принципову рису розвитку українського суспільства слабкі позиції національної буржуазії в усіх сферах життя. Наприклад, С. Подолинський у праці за 1880 р. доводив, що розвиток крупного фабричного виробництва в Україні з

1830-х рр. уможливлувався посиленням феодальної експлуатації [Подолинський, 1990]. Пізніше Б. Винар статистично уточнював висновок С. Подолинського й підкреслював, що в другій чверті XIX ст. 53,8 % усіх промислових підприємств України, на яких було залучено до 75 % трудових ресурсів у промисловості, використовували не вільнонайману, а кріпацьку працю [Винар, 1958: с. 19–20]. Прикметно, що подібного висновку значно пізніше доходили й марксистські історики, наприклад М. Яворський, який стверджував, що зростання поміщництва в Україні відбувалося одночасно з "народженням промислового капіталізму" [Яворський, 1987: с. 190]. Важлива особливість соціально-економічного розвитку України XIX ст. полягала у виразній етнічній диференціації ринку праці та традиційному закріпленню сфер зайнятості за різними етноконфесійними групами. Соціолог та економіст, співробітник Українського соціологічного інституту в Празі О. Мицюк свого часу підраховував, що на Правобережній Україні XIX ст. торгівців-юдеїв було в 13 разів більше, ніж християн, тобто етнічних українців, поляків і росіян сукупно [Мицюк, 1933: с. 7]. Статистичні дані про етнічні диспропорції у професійній зайнятості в Україні вперше були зібрані у 1869–1870 рр. під час етнографічно-статистичної експедиції, керованої П. Чубинським, емпіричний матеріал з якої аналізувався також М. Драгомановим [Драгоманов, 1908]. Вивчення нормативно-правової бази, що регулювала життя та економічну діяльність єврейського населення в Російській імперії, здійснений О. Мицюком, указує, що російська політика стосовно єврейства в середині XVIII ст. зазнала істотних змін: якщо початково царські та сенаторські укази 1730–1740-х рр. щодо євреїв мали виразно дискримінаційний характер і полягали в постійному підтвердженні заборони оселятися в межах імперії та здійснювати господарську діяльність, то з 1769 р. заохочується переселення єврейських купців на терени імперії, але з обмеженням пересування – "смугою осілості" (нормативно оформленою у 1791–1796), що проходила етнічними українськими землями, де єврейські купці мали скласти конкуренцію українським і польським з метою послаблення впливу останніх [Мицюк, 1933: с. 9–10].

Можна виокремити чотири ключові елементи політики царського уряду, яка була покликана сприяти швидкій деградації тих соціальних верств, що потенційно могли скласти фундамент української національної буржуазії: 1) скасування маґдебурзького права, яке за-

безпечувало інституційні гарантії цеховим майстрам і міщанству; 2) остаточне закріпачення селянства; 3) упровадження "смуги осілости" для єврейського населення; 4) упровадження протекціоністської системи митного регулювання з 1822 р., орієнтованої на створення замкненого економічного району з Московської, Володимирської та Костромської губерній, що був захищений від зовнішньої конкуренції та ставав центром промислового виробництва, тоді як периферії імперії, зокрема Україна, перетворювалися на ринок збуту та сировинний придаток для російської промисловості [Драгоманов, 1908; Подолинський, 1990; Мицюк, 1933; Винар, 1958: с. 20–21].

Сучасні дослідження лише підтверджують деякі попередньо сформульовані висновки. Іноземна, здебільшого західноєвропейська буржуазія домінувала у високотехнологічних галузях, які й заклали фундамент ранньої індустріалізації в Україні. Окрім того, В. Куліков стверджує, що місцеві підприємці "...не мали належного капіталу й технологій" [Куліков, 2014: с. 159, 154]. О. Донік, нагадуючи про вже згадані етнічні диспропорції в господарській діяльності, наголошує, що українське купецтво "...поступалося євреям і росіянам як за чисельністю, так і за капіталами" [Донік, 2008: с. 267]. Лише ліберальні реформи 1860–1870-х рр. дещо розширили участь купців у різноманітних самоврядних практиках, проте навіть у той короткий період це відбувалося з посиленням впливу дворянства, яке контролювало земства. Той факт, що професійна діяльність в Україні XIX ст. мала виразну етнічну диференціацію, свідчив, що українське суспільство ще вельми помірно ступало на шлях модернізації. Це дало підстави М. Шаповалу стверджувати, що українці наприкінці XIX ст. "...ледве входили в індустріально-торгове життя, ледве почалась поважніша соціальна диференціація" [Шаповал, 1927: с. 7]. У цих умовах слід було очікувати більшого впливу традиційних еліт, радше земельної аристократії, аніж буржуазії. Загальна соціально-економічна відсталість Російської імперії, включно із цілеспрямованою політикою царату щонайменше з XVIII ст., суттєво ускладнювала, якщо не унеможливлювала, консолідацію української буржуазії як соціальної групи, що робить доволі сумнівним можливість саме цієї групи бути лідером національного руху відповідно до логіки модернізації та індустріалізації, яку можна вивести з гелнерівських аргументів. З огляду на це досить показово є та обставина, що і С. Подолинський, і М. Драгоманов, і П. Чубинський були активістами "Старої громади" й вихідцями з дворянського середовища. "Стара громада" – громадське об'єднання, під контролем якого опинилися два видання: "Київський телеграф" та "Київська старовина". У 1873 р. було засновано Південно-західний відділ Імператорського географічного товариства в Києві, керівництво якого було монополізовано громадівцями і який став центром україністичних студій [Савченко, 1930: с. 1–126]. Заснування в 1897 р. за участі громадівців молодшого покоління Української студентської громади в Харкові, а представниками старшого – Загальної української організації (ЗУО) у Києві із власним видавництвом і великою книжковою крамницею вказувало на те, що "Стара громада" лишалася органі-

заційним зразком для інших спільнот. У 1900 р. деякі молодші активісти утворили Революційну українську партію (РУП), першу модерну політичну партію Наддніпрянщини, що стала базою для УСДРП – другої за впливом партії України під час революції 1917–1921 рр. Чотирма роками пізніше на базі ЗУО була заснована Українська демократична партія. Відповідно "Стара громада" відігравала роль як своєрідної школи набуття організаційного досвіду, що потім конвертувався в культурно-освітню й політичну активність, так і джерела генерування принципово нової національно орієнтованої семантики для громадського дискурсу. Узагальнено кажучи, діяльність "Старої громади" узгоджувалася з принципами культурного націоналізму, свого часу ретельно описаного Дж. Гатчінсоном, і полягала у створенні та реалізації програми історичного відродження національної культури та особистості [Гатчінсон, 2000: с. 657]. Подавати докладний опис активності громадівців та її оцінок у межах цієї статті було б надмірним, однак можна вказати лише на ту принципову деталь, що для абсолютної більшості дослідників конвенційним поглядом лишається визнання особливого значення "Старої громади" в українському модерному національному проекті, її фундаментального значення в піднесенні українського національного руху другої половини XIX ст. Стислий огляд поглядів із цього питання наведено в [Грицик, 2014]. У свою чергу, вивчення "Старої громади" як окремого кейсу потребує заглиблення у приватність її функціонування, зважаючи на обмежене коло основного активу [Катренко, Чирикало, 2001: с. 12].

Якщо буржуазія, навіть за логікою мікроаналізу, навряд чи була настільки впливовою, щоб очолити національний рух, то як громадська активність у його межах забезпечувалася? Це змушує змінити сам фокус-аналіз, змістивши його з розгляду макроструктур до мікроструктур. У цьому дослідженні ми звернемося до концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена як методологічної основи. Як відомо, ідея мікро-макро переходів Дж. С. Колмена візуалізована ним же у вигляді "човна Колмена" з прикладом, запозиченим у класичній веберівській праці "Протестантська етика і дух капіталізму" про обумовленість формування капіталізму протестантською етикою [Вебер, 1996]. Не вдаватимемося до обговорення релевантності цієї гіпотези, для нас вона має суто ілюстративне значення. Отже, особливість колменівського тлумачення веберівської гіпотези полягає в тому, що пропонуючи припущення про зв'язок двох змінних – протестантської етики та капіталізму, М. Вебер випускає з уваги опосередкованість макроструктур мікроструктурами. Обидві зазначені змінні – і протестантська релігійна доктрина, і капіталізм – є елементами макроструктур, але макропояснення, коли один макрофеномен пояснюється через інший, на думку Дж. С. Колмена, є тавтологічним і хоча може здаватися виправданим із погляду формальної логіки, він є емпірично безпідставним. Уґрунтовуючи веберівську гіпотезу в методологічному індивідуалізмі, Дж. С. Колмен пропонує опосередковувати макроструктури мікропереходами. Це, на його думку, і є доцільним способом забезпечення евристичного пояснення соціальних процесів (рис. 1).

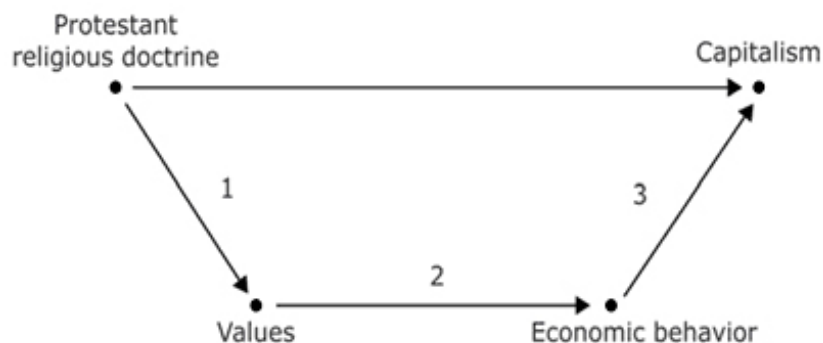

Рис. 1. "Човен Колмена". Джерело: [Coleman, 1994: р. 8]

За Дж. С. Колменом, не існує прямого макро-макро зв'язку. Правила й норми як вияви інституційного порядку існують лише якщо їх додержуються, таким чином, відтворення макроструктур можливе лише у випадку відтворення відповідних до них поведінкових моделей на мікрорівні. Виходячи з цього погляду, протестантська релігійна доктрина не створила капіталізм безпосередньо, вона трансформувала цінності індивідів і порядки функціонування груп, що, у свою чергу, вплинуло на економічну поведінку, у межах якої сформувалися типові патерни взаємодій, які в підсумку й забезпечили виникнення нового типу соціально-економічного порядку. Таким чином, замість одного лінійного зв'язку маємо три елементи: макро-мікро зв'язок (протестантська релігійна доктрина, яка трансформує цінності),

мікро-мікро зв'язок (цінності та економічна поведінка, що відтворюються на рівні індивідуальних дій і міжіндивідуальних взаємодій), мікро-макро зв'язок, де ці дії, набуваючи певної типовості, агрегуються в наслідки для макроструктур (аналіз колменівської логіки мікро-макро переходів стисло поданий у [Шелухін, 2016: с. 24]).

Запозичуючи колменівську логіку аналізу соціоструктурних процесів, пропонуємо її адаптовану версію (рис. 2). Ми розглядатимемо шлюбну поведінку як функцію станової етики, яка, у свою чергу, обумовлювала кровну спорідненість членів спільноти, що є елементом мікрорівня соціальних відносин. Припускаємо, що саме спорідненість була чинником громадської активності в середовищі "Старої громади" і це мало тривалі наслідки для модерного українського національного проекту.

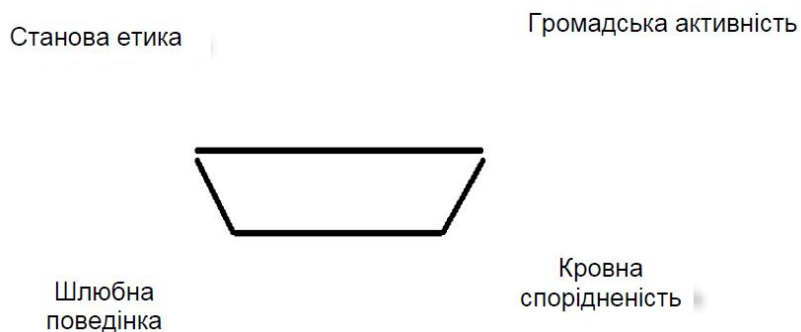

Рис. 2. Мікро-макро переходи в генеруванні активності "Старої громади"

Одне з найповніших на сьогодні, дарма що віддалених у часі, досліджень початків "Старої громади" Г. Житецького дає підстави говорити про виникнення незалежних осередків у Києві у середині XIX ст. переважно зі студентів і гімназистів; близько 1860 р. сусіди за помешканням К. Михальчук та В. Антонович закладають фундамент першого утворення, що взяло початок у 1861 р. і налічувало біля 200 осіб. Перший період київської "Громади" припадає на 1861–1864 рр., коли за нею ще не закріпилося визначення "старої". Потім період занепаду в 1862–1864 рр., і з 1869 р. – своєрідне "перезаснування" і початок другого періоду [Житецький, 1928: с. 92, 123–125]. Із датуванням кінця чи не найбільше проблем. Вочевидь, після Ємського указу 1876 р. "Стара громада" перейшла у своєрідне підпілля, активно засновуючи дочірні організації та проводячи культурно-освітню роботу аж до зламу століть. За Г. Житецьким, перший етап існування "Громади" характеризувався організаційною неусталеністю: відсутність фіксованого членства, концентрація активістів навколо університету, вік громадівців 17–29 років (домінував вік 20–24 роки), без традиції управління й у ситуації "безголі-

в'я", різночинний склад щодо соціогрупової та національної належності. Однак другий етап після 1869 р. – якісно інший, тут є керівний орган ("Комітет 12"), інститут членства, порядок висунення кандидатур, регулярні засідання й відносно чітка культурно-освітня програма, установлений контроль над ЗМІ (у перший етап громадівці контролювали винятково рукописний сатиричний часопис "Помийниця", який мав лише п'ять номерів).

Що ж надало більшої організаційної стійкості "Старій громаді", яка змогла розгорнути масштабну роботу з кінця 1860-х рр. за не надто сприятливих умов?! Найбільш активні громадівці були споріднені: Драгоманови були повсякчасні з Косачами (через шлюб сестри М. Драгоманова Олени Пчілки з Петром Косачем), Антоновичі – із Кістяківськими (дружини В. Антоновича та О. Кістяківського були рідними сестрами). У свою чергу, братами в перших були М. Старицький та М. Лисенко, причому М. Старицький був одружений зі своєю кузиною з роду Лисенків, також наближеною до "Громади". Позаяк зазначене спостереження ніколи не стало предметом емпіричного аналізу, то історики культури й філософи робили взаємовиключні висновки. Напри-

клад, М. Попович висловлював переконання, що така сімейність свідчила про нечисленність активу та слабкість самого руху [Попович, 1998, с. 500–501]. Із ним полемізувала О. Забужко, яка наголошувала, що сімейність – типовий спосіб інтеграції спільнот шляхетного стану, і це не пов'язано з їхньою слабкістю [Забужко, 2007]. Для мікросоціологічного аналізу обрано 35 ключових активістів, біографії яких відновлені достатньо повно, особливо в аспекті походження та спорідненості, причому 11 із 15, які за даними Г. Житецького "перезасновували" "Громаду" у 1869 р. і забезпечували її тяглість, потрапили до аналізу, що дає підстави стверджувати: ядро активу вдалося реконструювати [Житецький, 1928: с. 125]. Ідеться про М. Драгоманова, В. Антоновича, О. Кістяківського, Б. Кістяківського (граф j), В. Беренштама, М. Лисенко, М. та О. Старицьких (граф d-2), І. Стешенка, О. Черняхівського, П. та М. Косачів, О. Пчілку, Лесю Українку, Д. Антоновича, П. Житецького, О. Русова, Є. Тимченка, Т. Рильського, О. Михалевича, К. Михальчука, Ю. Русова (граф j), Ф. Вовка, М. Зібера, С. Подолінського, С. Лисенко, П. Чубинського, М. Беренштам, С. Русову, В. Рубінштейна, Ю. Цвітковського, Г. Галаґана, О. Кониського, П. Червінського, Л. Старицьку-Черняхівську (граф d-1).

Що лежало на поверхні, найрідше осмислювалося: "рідна країна", "рідна мова", "ненька Україна" – уся лексика, успадкована від романтизму й по-новому артику-

льована громадським середовищем, свідчила, що первинні прив'язаності, принаймні на рівні семантики національного руху, ставали чинником символічної мобілізації, але чи мали вони такий саме зв'язок із організаційним виміром його існування? Попри зауваження Б. Андерсона щодо смислової подібності націоналізму до релігії, а не до ідеології, національний лексикон не так "релігійний", як "первинний", "родинний" [Андерсон, 2001: с. 26].

На основі вивчення біографічних матеріалів були побудовані дві матриці: спорідненості (сюди зараховувалося свояцтво) (рис. 3), що фіксувала наявність / відсутність кровної спорідненості чи свояцтва між активістами, та активності (рис. 4), яка фіксувала їхню спільну участь / неучасть у певних проектах, організованих за часів "Старої громади" і пов'язаних із нею спільнот ("Плеяда" Косачів, експедиційна й видавнича діяльність, київський відділ географічного товариства тощо). Будь-яка спільнота може бути інтерпретована у мережевій перспективі. Перевага мережевого підходу полягає в тому, що він дає можливість поєднати структурну компоненту аналізу з діяльною: з одного боку, не зводити актора до функціонального вираження соціальної позиції, а з іншого – урахувати структурні передумови різних форм активності. Кореляційний аналіз між двома матрицями в програмі UCINET засвідчив статистично значущий зв'язок кровної спорідненості та громадської активності на рівні 0,3.

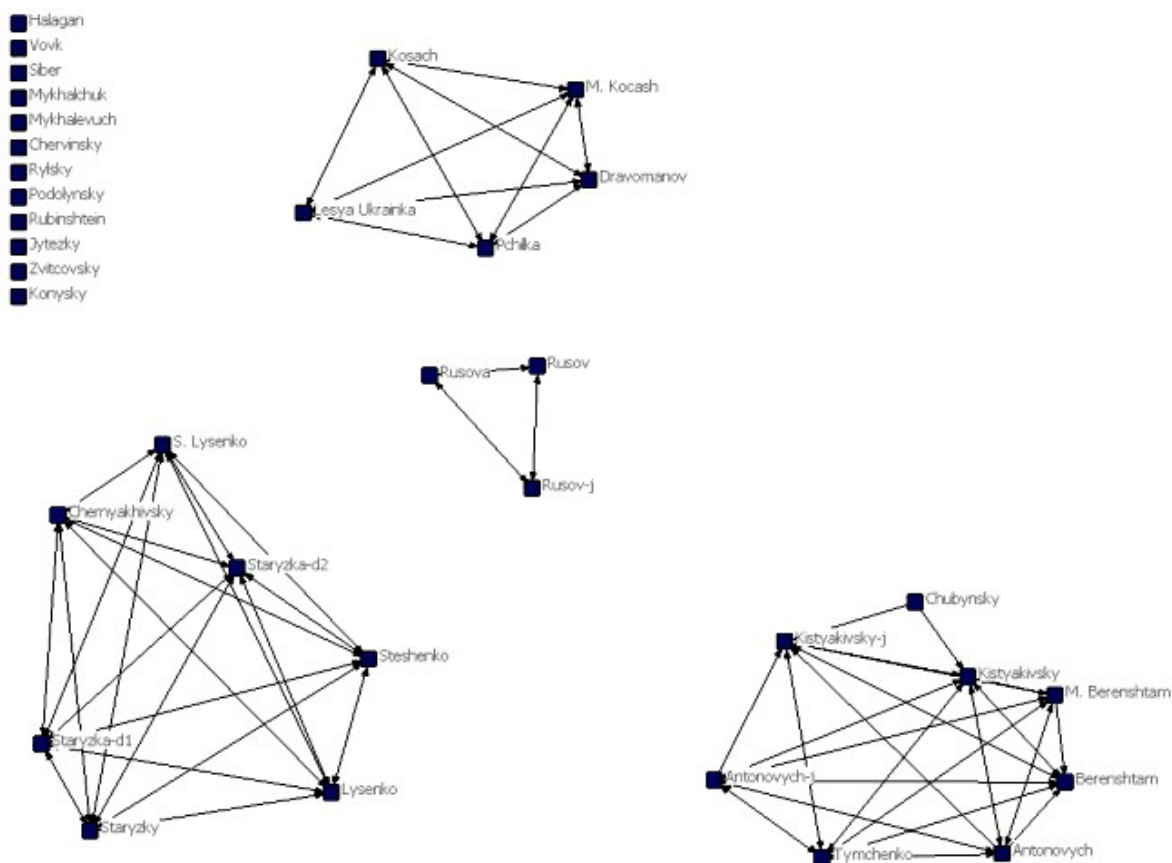

Рис. 3. Графи спорідненості членів "Старої громади"

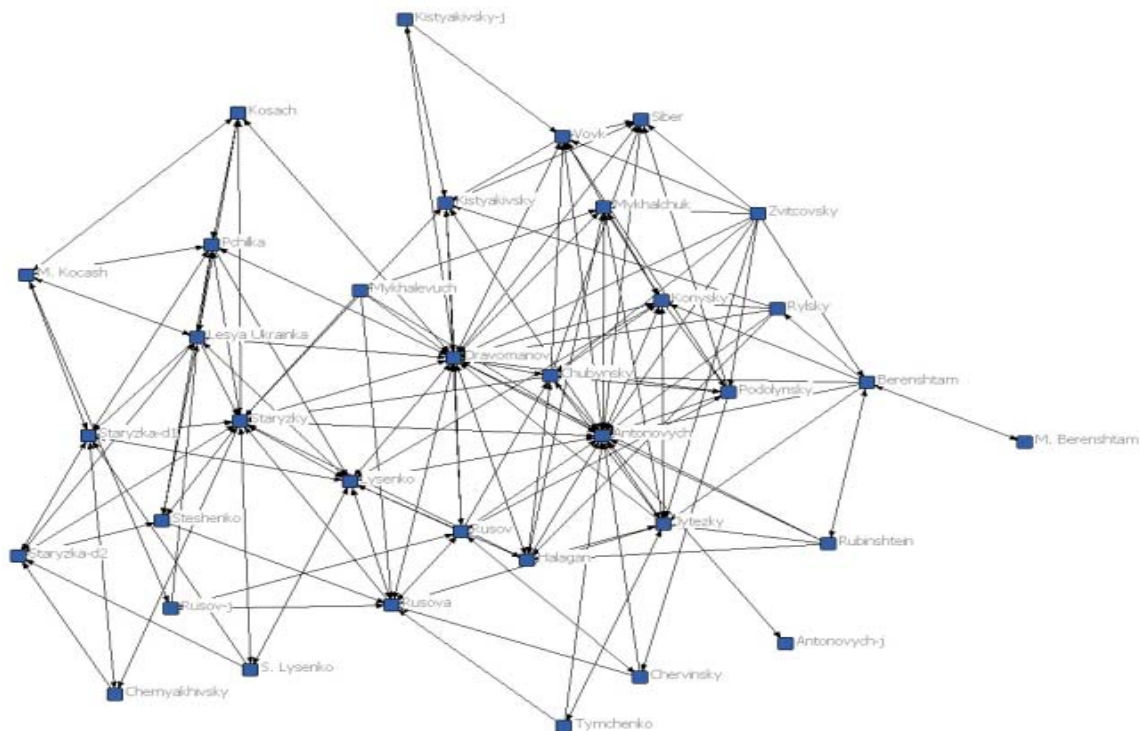

Рис. 4. Графи активності членів "Старої громади"

За індексом центральності (за параметром близькості, тобто найменшої відстані між агентами) у матриці активності опиняються В. Антонович (69.388), М. Драгоманов (68.000) та М. Старицький (60.714), які репрезентують три родові групи всередині "Громади" (де загалом виділені чотири родові групи: Кістяківські – Антоновичі – Беренштами з Є. Тимченком та П. Чубинським, Старицькі – Лисенки з І. Стешенком та О. Черняхівським, Драгоманови – Косачі та Русови). О. Кістяківський, який у матриці спорідненості має найвищий показник індексу (3.571), йде в активності п'ятим, а після нього йде О. Кониський, який не мав кровної спорідненості ні з ким у матриці і розташований між О. Кістяківським та С. Русовою, які належать до двох кланів усередині "Громади".

Розгляд непрямих зв'язків, які фіксуються в n-кліках графів (рис. 3, 4), указує на те, що М. Драгоманов із М. Старицьким та М. Лисенком належали до ядрової кліки, яка мала розгалужену комунікацію з багатьма іншими (максимальна дистанція між агентами на рівні 2). Що показово, родичі М. Драгоманова – Олена Пчілка, П. Косач та Леся Українка – становлять окрему кліку всередині громадівської спільноти за матрицею активності. Передують їм О. Русов, В. Антонович, О. Кістяківський, П. Чубинський, О. Михалевич, задіяні в багатьох, насамперед етнографічно-статистичних, проектах. Очевидно, багато в чому перетини сфери наукових і громадських інтересів Ф. Вовка, М. Зібера, К. Михальчука, Т. Рильського сприяли тому, що вони були згруповані в одній спільноті. Той факт, що Б. Кістяківський та Русов-молодший потрапили до спільної кліки, яка містила найменшу кількість зв'язків з іншими активістами, може служити опосередкованим підтвердженням того, що саме належність до різних вікових когорт окремих громадівців гальмувала тіснішу участь у спільних проектах. Отже, попередньо можна стверджувати, що кореляція між спорідненістю та активністю є не просто випадковим збігом, проте використання коефіцієнта кореляції Пірсона не дає можливості з'ясувати напрям зв'язку: установити, чи то спорідненість передувала активності, чи це, навпаки,

активність сприяла спорідненості. Однак є можливість доповнити статистичний аналіз біографічним.

Братерство Миколи Лисенка й Михайла Старицького не залежало від "Громади" і передувало їй, так само як і спорідненість Павла Чубинського та баронів Міхелів (цей рід не був задіяний у проектах "Громади", але забезпечував свояцтво кількох родин). Михайло Старицький і Софія Лисенко одружилися в 1862 р., Володимир Антонович і баронеса Варвара Міхель – у 1863, Олександр Кістяківський і баронеса Олександра Міхель – у 1864, Олена Пчілка та Петро Косач – у 1868 р. Таким чином, ще напередодні 1869 (року нового початку "Старої громади") були сформовані ядра трьох із чотирьох родових груп: Драгоманови – Косачі, Кістяківські – Антоновичі з П. Чубинським і Старицькі – Лисенки, і всі три розширювалися в період активності. Лише одна родова група, Русови, була сформована в часи активної діяльності "Громади": Софія Ліндфорс та Олександр Русов одружилися в 1874 р. (останній був членом "Громади" з 1870). На час активності "Громади" припадає подальше поглиблення родових зв'язків. Через шлюб сина Олександра Кістяківського Богдана та дочки Вільяма Марії родина Беренштамів, які в першому поколінні не мали родових зв'язків ні з ким у "Громаді", у другому долучилася до найбільш розгалуженої родової групи Кістяківських – Антоновичів. До родової групи Старицьких – Лисенків у другому поколінні громадівців долучилися І. Стешенко та О. Черняхівський за рахунок шлюбів із жінками, що цю групу репрезентували. На час активності громадівців першого покоління припадає, зокрема, народження у найбільш родових групах (через укладені шлюби між 1862 та 1874 рр.) восьми майбутніх активістів із другого покоління, що були учасниками дочірніх від "Старої громади" ініціатив. За одне покоління кількість неприєднаних зменшилася на одного активіста – В. Беренштама, який після шлюбу дочки ввійшов до родової групи Антоновичів – Кістяківських. Проте показовим є те, що жоден з одинадцяти новозалучених активістів у другому поколінні не поповнив групу неприєд-

наних: усі були інтегровані в якусь із чотирьох родових груп усередині "Громади".

23 із 35 активістів навчалися в Київському університеті, що до кінця XIX ст. лишився найбільш станово сегрегованим серед трьох наддніпрянських вищих навчальних закладів [Левицька: 2012, с. 112–113]. Щонайменше 21 із 35 ядрових активістів "Громади" були вихідцями з дворянства – стану, для якого забезпечувати інтегрованість спільноти через шлюбні зв'язки було типовою практикою. Зміни відбувалися на міжгенераційному рівні, коли вихідці зі шляхетних родин часом укладали шлюби з представниками інших станів, зокрема здібними парвеню (як було у випадку О. Старицької та сина вільновідпущеного й міщани І. Стешенка), однак сама практика спорідненості як фактор інтеграції та передумова колективної дії була успадкована різночинним громадським середовищем від його шляхетських предтеч. Те, що інститути громадської відкритості завдячували своїм зародженням сімейності аристократичних товариств, ще з XVIII ст. було загальноєвропейською тенденцією [Габермас, 2000, с. 89–96]. Прикметний випадок значення мікромереж для інституціоналізації, лише без квантифікації дослідження, на прикладі "зростання" лондонського Королівського товариства сприяння природничих знань із вузького кола езотеричних натурфілософів середини XVII ст. подає Ф. Єйтс [Yates, 2001: p. 220–246].

Спорідненість була хоч і не вирішальним, а все ж вагомим чинником уможливлення громадської активності. Водночас практика спорідненості – це функція станової етики дворянства, яке, на відміну від інтелігентів-різночинців, було привілейованою стратою в Російській імперії й мало ресурси, аби гарантувати вищий культурний престиж і символічне правонаступництво модерному національному проекту. Концепт "мушкетерської" нації обґрунтовував М. Драгоманов – спадковий дворянин козацького походження. Так само, як гайдамацьку стихію виправдовував Т. Рильський, чий предок, гербовий шляхтич, від рук самих гайдамаків мало не загинув. Інтелектуальний конструкт "демократичної" та безстанової української нації, створений народницькою історіософією, не мав затмарити реальні соціальні підстави національного руху. Звісно, мікросоціологічний екскурс не заперечує вищезгаданого: дворянське землеволодіння скорочувалося, шляхта асимілювалася й розорялася, однак ніщо з цього не є самодостатнім аргументом на користь твердження, що дворянство опинилося "за бортом" національного руху, який не проявляється через формальне накладання на нього макростатистичних тенденцій. Останні радше допомагають збагнути, чому у своїх світоглядних пошуках шляхетські активісти врешті обрали егалітарну модель націоналізму. Під час занепаду дворянства та повільної трансформації стратифікаційної системи від станової до класової старі соціальні практики (спорідненості, станової приналежності) не просто зникали, "розчинялися" чи втрачали вагу. Вони змінили власну соціальну природу і за звичною для своїх носіїв траєкторією працювали на новий тип ідентичності та нові форми солідарності, які виникали в умовах модерного національного проекту другої половини XIX ст. Про це писала Л. Грінфелд, пояснюючи на загальнотеоретичному рівні ґенезу націоналізму кризою тожсамості якогось сегменту старої еліти, обумовленої структурними зсувами у суспільстві: "Незадоволення традиційною ідентичністю відображало фундаментальну суперечність між тим визначенням соціального порядку, яке вона пропонувала, і досвідом активних дійових осіб. Це могло бути зумовлене мобільністю всієї страти, спрямованою вгору чи вниз, поєднанням (conflation) соціальних ролей (які могли містити

суперечливі сподівання одних і тих самих індивідів) або ж бути наслідком появи нових ролей, що не вкладалися в наявні категорії. Та хоч би якими були причини кризи ідентичності, її структурний вияв у кожному випадку був один і той самий – аномія. Це могло бути, хоча й не обов'язково було, станом усього суспільства; однак це безпосередньо впливало на відповідних діячів (тобто тих, які брали участь у творенні чи привнесенні національної ідентичності)" [Грінфелд, 2000: с. 700–701]. Ніяких об'єктивних характеристик самих по собі недостатньо, аби якась спільнота була нацією, вимір ціле-покладання та суб'єктивної мобілізації є необхідною рисою націоґенезу [Вебер, 2012: с. 674–677]. Освічені еліти доволі гнучко здатні обирати символи та міфи з минулого, формулюючи нові програми й закладаючи фундамент для національної ідентичності узгодженим дискурсом історії [Брас, 2000: с. 484]. Подібні смислові та дискурсивні виміри націоґенезу добре узгоджуються із суто структурними тенденціями, описаними Л. Грінфелд.

Можливим варіантом виходу з аномійного стану, за Л. Грінфелд, було намагання сконструювати альтернативну ідентичність, яка би більш відповідала структурним змінам. Такою альтернативною ідентичністю була саме національна, формування якої збігалось з прагненням відмовитися бути "малоросійським дворянством" і стати інтелігенцією української нації.

Стаття є концептуальною доопрацьованою та розширеною версією доповіді, виступленої на XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю "Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці" (19-20 травня 2016 р., м. Київ). У стилістично науково-популярній формі матеріали даного дослідження викладалися у 1-2(15) випуску всеукраїнського соціологічного часопису "СВОЄ".

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження і поширення націоналізму / Б. Андерсон ; пер. з англ. В. Морозова. – 2-ге вид. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
2. Брас П. Р. Змагання еліт і становлення націй / П. Р. Брас ; пер. з англ. В. Лісового // Націоналізм: антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 477–484.
3. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні / Б. Винар. – Париж : НВЕ, 1958. – 187 с.
4. Вебер М. Стани і класи / М. Вебер ; пер. з нім. М. Кушніра // Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння. – К. : Вид. дім. "Всесвіт", 2012. – С. 253–257.
5. Вебер М. Нація / М. Вебер ; пер. з нім. М. Кушніра // Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння. – К. : Вид. дім. "Всесвіт", 2012. – С. 674–677.
6. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер ; пер. з нім. О. Погорілого. – К. : Основи, 1996. – 261 с.
7. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас ; пер. з нім. А. Онішкіна. – Львів : Літопис, 2000. – 317 с.
8. Гатчінсон Дж. Культурний і політичний націоналізм / Дж. Гатчінсон ; пер. з англ. В. Лісового // Націоналізм: антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 654–663.
9. Грицак Я. Український національний рух у 1860-1880-х роках [Електронний ресурс] / Я. Грицак // Нарис історії України: формування української модерної нації XIX-XX ст. – К. : ґенеза, 1996. – Режим доступу : <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>
10. Грицик К. Стара київська громада в українському національному русі у 60-90-х роках XIX століття: погляд на проблему / К. Грицик // Мандри: всеукр. наук. журн. гуманітар. студій. – 2014. – № 6. – С. 22–28.
11. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер ; пер. з англ. Г. Касьянова. – К. : Таксон, 2003. – 301 с.
12. Грінфелд Л. Типи націоналізму / Л. Грінфелд ; пер. з англ. Н. Філіпенко // Націоналізм: антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 688–703.
13. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. Донік. – К. : Ін-т історії України, 2008. – 271 с.
14. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. Драгоманов // Драгоманов М. Собрание политических сочинений ; под. ред. Б. Кистяковского, И. Гревса. – В 2 т. – М., 1908. – Т. 1. – С. 217–267.
15. Житецький І. Київська громада за 60-х років / І. Житецький // Україна: наук. двомисячник українознавства. – 1928. – Кн. 1. – С. 91–125.

16. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко. – К.: Факт, 2007. – 638 с. – (Серія "Висока полиця").
17. Катренко А. Джерела з історії київської громади 60-90-х рр. XIX ст. / А. Катренко, Н. Чирикало // Вісн. Київ. нац. ун-ту. – 2001. – Вип. 55. – С. 5–13.
18. Куліков В. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. / В. Куліков // Укр. істор. журн. – 2014. – № 3. – С. 152–167.
19. Лавицька Н. Соціальний склад та чисельність студентів-гуманітаріїв наддніпрянської України (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Наук. записки з української історії П.-Х. ДПУ ім. Г. Сковороди. – 2012. – Вип. 31. – С. 112–113.
20. Мицюк О. Аграризація Жидівства України на тлі загальної економії / О. Мицюк. – Прага: Legiografie, 1933. – 178 с.
21. Подолінський С. Машина і фабрики в Україні / С. Подолінський // Вибрані твори / упор. Р. Сербин. – Монреаль: Укр. істор. т-во, 1990. – С. 121–142.
22. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: до історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років / Ф. Савченко. – К.: ВУАН, Київ-Друк, 1930. – 419 с. + XVI.
23. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю. Шевчука. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
24. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К.: АртЕК, 1998. – 728 с.
25. Шаповал М. Через десять років: до проблеми суспільної структури України / М. Шаповал // Нова Україна. – 1927. – Ч. 10–11. – С. 2–35.
26. Шелухін В. Концепція норм Дж. С. Колмена: мікро-макро теоретичні рамки та їх критичне прочитання / В. Шелухін // Вісн. КНУ імені Тараса Шевченка. Секція "Соціологія". – 2016. – №1(7). – С. 23–27.
27. Яворський М. Нарис історії України. У 2 т. / М. Яворський. – Т. 2. – Аделаїда: вид-во "Книга", 1987. – 249 с.
28. Coleman J. S. Foundations of Social Theory / J. S. Coleman. – Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, Belknap Press, 1994. – 994 p. + XVIII.
29. Yates F. The Rosicrucian Enlightenment / F. Yates. – London, New York: Routledge, 2001. – p. 220-246.

References [transliterated]

1. Anderson B (2001) Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]
2. Brass P (2000) Elite Competition and Nation Formation. In: *Nationalism: an anthology*. Edited by Oleh Protsenko and Vasyl Lisovyi. Kyiv: Smoloskyp, 477-484. [in Ukrainian]
3. Vynar B (1958) Economic Colonialism in Ukraine. Paris: NVE [in Ukrainian]
4. Weber M (2012) Stände und Klassen. In: *Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. Kyiv: Vsesvit, 253-257. [in Ukrainian]
5. Weber M (2012) Die Nation. In: *Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. Kyiv: Vsesvit, 674-677. [in Ukrainian]
6. Weber M (1996) Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian]
7. Habermas J (2000) Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Lviv: Litopys. [in Ukrainian]

8. Hutchinson J (2000) Cultural and Political Nationalism. In: *Nationalism: an anthology*. Edited by Oleh Protsenko and Vasyl Lisovyi. Kyiv: Smoloskyp, 654-663. [in Ukrainian]
9. Hrytsak Y (1996) Ukrainian National Movement in the 1860-1880s. In: Hrytsak Y. Essays in Ukrainian History: Making of Modern Ukrainian Nation. Lviv: Geneza/ <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf> [in Ukrainian]
10. Hrytsak K (2014) The Old Kyiv Community in the Ukrainian National Movement (1860-1890): an Overview. *Mandrivets: Ukrainian scientific journal of humanities*, 22-28. [in Ukrainian]
11. Gellner E (2003) Nations and Nationalism. Kyiv: Taxon. [in Ukrainian]
12. Greenfeld L (2000) The Types of Nationalism. In: *Nationalism: an anthology*. Edited by Oleh Protsenko and Vasyl Lisovyi. Kyiv: Smoloskyp, 688-703. [in Ukrainian]
13. Donik O (2008) Merchants of Ukraine at the Imperial Space: XIX century. Kyiv, Institute of history of Ukraine. [in Ukrainian]
14. Drahomanov M (1908) The Jews and the Poles in the South-Western Lands. In: *Collected Political Works: in two volumes. Vol. 1*. Edited by B. Kistiakovsky and I. Hrevs, 217-267. [in Russian]
15. Zhytetsky I (1928) The Kyiv Community in the 1860s. *Ukraine: scientific bimonthly journal of Ukrainian studies* (1): 91-125. [in Ukrainian]
16. Zabuzhko O (2007) Notre Dame d'Ukraine: Ukrayinka in the Conflict of Mythologies. Kyiv: Fakt. [in Ukrainian]
17. Katrenko A, Chyrykalo N (2001) The sources for history of the Kyiv Community in the 1860-1890s. *Bulletin of Kyiv National University of Taras Shevchenko* (55): 5-13. [in Ukrainian]
18. Kulikov V (2014) Foreign Businessman as an Importer of Capitals, Innovations and Managements in Ukrainian Provinces of the Russian Imperia. *Ukrainian historical journal* (3): 152-167. [in Ukrainian]
19. Levytka N (2012) Social Composition and Number of Humanitarian Students in Dnieper Ukraine (the second part of XIX – early years of XX centuries). *Scientific bulletin in Ukrainian history at Pereiaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University* (31): 112-113. [in Ukrainian]
20. Mytsiuk O (1933) Agrarianisation of the Jews in Ukraine: the General Economic Context. Prague: Legiografie. [in Ukrainian]
21. Podolynsky S (1990) The Machines and Factories. In: *Selected works*. Edited by Roman Serbyn. Montreal: Ukrainian historical society, 121-142. [in Ukrainian]
22. Savchenko F (1930) The Prohibition of the Ukrainian National Activity in 1876: Toward a History of Civil Movements in Ukraine in the 1860-1870s. Kyiv: VUAN, Kyiv-Druk. [in Ukrainian]
23. Subtelny O (1991) Ukraine: a History. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]
24. Popovych M (1998) Essays in History of Ukrainian Culture. Kyiv: ArtEK. [in Ukrainian]
25. Shapoval M (1927) Ten Years After: Towards a Problem of Social Structure of Ukraine. *New Ukraine* (10-11): 2-35. [in Ukrainian]
26. Shelukhin V (2016) Coleman's Conception of Norms: Micro-Macro Theoretical Framework and its Critical Re-reading. *Bulletin of Kyiv National University of Taras Shevchenko. Section: Sociology* (1(7)): 23-27, <https://doi.org/10.17721/2413-7979/7.114> [in Ukrainian]
27. Yavorsky M (1987) Essays in History of Ukraine: in two volumes. Vol. 1. Adelaide: Knyha. [in Ukrainian]
28. Coleman J S (1994) *Foundations of Social Theory*. Cambridge, London: Harvard University Press, Belknap Press.
29. Yates F (2001) *The Rosicrucian Enlightenment*. London, New York: Routledge.

Надійшла до редколегії 23.03.17

V. Shelukhin, Assist.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CIVIL ACTIVITY AND KINSHIP: MICRO-TO-MACRO TRANSITIONS IN DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE 1860-1890S

The author uses James S. Coleman's conception of micro-to-macro transitions as a theoretical tool for reconstruction kinship network as well as network of civil activities among members of "Stara Hromada" (The Old Community). It is impossible to reconstruct social foundations of the Ukrainian national movement according to Ernest Gellner's conception. E. Gellner in his classical book "Nations and Nationalism" explains social origins of modern nationalism as a reaction to industrialization. According to E. Gellner, bourgeois class had the main influence on the process of nation formation during the industrialization. That trend was not possible in Ukrainian social, economic, and political context of XIX century. The main role in Ukrainian nationhood and nation formation played traditional elite (nobles). The Old Community after 1869 was network organization of that social group. The author uses network analysis for empirical evidence. Communication and cooperation between different members of the Old Community were based on principles of estate integration. Marriage was especially significant social practice in the process of community integration. Civil activity with family background was a reaction to contradictory conflation of different social roles. That activity provoked new type of social identity – national identity among representatives of traditional elites. James S. Coleman's conception provides heuristic understanding of aggregation individual actions and attitudes into desirable behaviors at the collective level.

Key words: civil activity, kinship, micro-to-macro transitions, Ukrainian national movement, Hromada movement.

РЕЦЕНЗІЇ / REVIEWS

УДК 316.3

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.14>Л. Малес, д-р соц. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ

Стрельник О. Турбота як робота: Материнство у фокусі соціології. – К. : Критика, 2017.

Зазвичай жінкам радять і приписують інтерес до гендерної проблематики, до тем сім'ї, приватності, дитинства, материнства, виховання як таких, де вони (лише) компетентні. Тим часом П'єр Бурдьє казав, що всяка тема обирається марно, а через особливу до неї чутливість. Тобто бачимо певну проблему як наскрізну й бачимо її суспільне значення, саме через досвід присутності її в нашому житті, коли відчуваємо і свою причетність, а не навпаки. Те саме стосується і так званих "тем для соціологинь", неохоче визнання актуальності яких соціологічним загалом ніяк не пов'язане з вагомістю та важливістю самої проблематики. А трапляється це, напевне, тому, що соціологи зазвичай не мають відчуття того, що особисте – це політичне, а створення існування не має бути підлеглим відносно створення засобів до існування.

Ось чому авторка як соціологиня, а також як мама двох дітей пише монографію про материнство: через чутливість до дискримінації й досвід несправедливості та ресурсної злиденності, яка руйнує підвалини нашого, у термінах міжнародної бюрократії, сталого розвитку.

Додержуючись академічного стилю, монографія має чітку структуру і логічний виклад. Огляду теоретичних концепцій материнства присвячено перший розділ. Другий розділ демонструє історію появи образу " нової (відповідальної) матері", підважуючи тим універсалістське бачення материнства як позаісторичне явище; еволюцію практик виховання та любові до дитини; демографічні зміни та їх специфічні аспекти (бездітність, відкладене материнство, нешлюбне материнство, допоміжні репродуктивні технології). Третій розділ виявляє суспільні умови, що впливають на материнські практики в сучасній Україні. Зрештою, четвертий розділ присвячений дослідженню материнського повсякдення, варіативності материнських практик. У підсумках авторка пропонує рухатися від "ексклюзивного материнства" до "розділеного батьківства".

Як бачимо зі змісту, пропонується увазі як академічного, так і найширшого читачького загалу монографія сприяє деконструкції багатьох уже наявних міфів та започатковує всебічний соціологічний розгляд теми на наукових засадах, що задає зовсім інший рівень дискусії, де унеможливорюється експлуатації теми на догоду тим чи іншим ідеологіям.

І це дуже на часі, оскільки дискурс материнства в Україні нині переважає неотрадиціоналістський, як і в інших посткомуністичних країнах. У його риториці, зокрема, відбувається огулення критика з моральними паніками впливу офіційної медицини в материнстві, маніпулятивно користаючись із окремих результатів явищ модерної медикалізації, інших цивілізаційних та інституційних технік і практик полегшення материнської праці (дитяче харчування, ясла, садочки й навіть одноразові підгузки чи візочки). Та при тому ностальгічна романтизація традиційних практик материнства відсилає не до всієї повноти давніх реалій, а до лубочно підфарбованих, а то й підмінених націотворчою етнографією інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. окремих явищ.

Загалом перевагою цього монографічного дослідження стала його не лише актуальність, а й сучасність, тобто відповідність до нашого сьогодення, а не лише модерного часу. На превеликий жаль, саме останнє часто бачимо в роботах із сімейної проблематики, де уявлення про українську сім'ю – це такий собі конструкт за лекалами ще парсоніанства, знайти який годі серед різноманіття (не)щасливих сімей, теоретичні засади якого чи зовсім відсутні чи, що навіть гірше, еkleктично набрані із замкненої на собі пострадянської академічної періодики.

Натомість авторка мала сміливість і великий труд зануритися в сучасний європейський та світовий фамілістичний дискурс, виявивши там потужні методологічні й поняттєві опори для аналізу українських реалій, що дало змогу їй виокремити досі маргінальні, хоч і досить масові явища, суперечності, нерівності, конфлікти, адаптаційні механізми та багато іншого в практиках та інституційному вимірі материнства.

Дуже продуктивним було залучення Оленою Стрельник – і це рідкісний випадок для вітчизняної соціології – спеціальної феміністської методології до концептуалізації та загалом осмислення питання соціології материнства. Відповідно до цього і сам текст монографії написаний гендерно чутливим письмом. Авторка в розгляді теми вдало скористалася феміністською та гендерною теорією для розвитку соціологічної перспективи материнства. Наступний крок через отримані результати і соціологічну чутливість додає їх (результати) і до розвитку власне феміністського та гендерного теоретизування, тобто не лише материнство через призму гендерованості суспільства, а й контури гендерованості суспільства через призму материнства по-новому промальовуються.

Адже в патріархатних суспільствах та їхніх культурах цінність, смисл, загалом виправдання жіночого існування відбувається лише у зв'язку з материнством. На відміну від нього, чоловіче саме собою цінне, а ще як примітне своїми героїзмами, професійними, життєвими цілями, захопленнями, то взагалі особливо цінне безвідносно до сімейного статусу. Жінка, як визнається в наших суспільстві, культурах, звичайно також може прислужитися загалу своїми героїзмами, професійними, життєвими цілями, захопленнями, якщо вистачить їй на те після героїзму материнства, інших видів доглядової праці (старих, хворих, осіб із особливими потребами, осіб із залежностями, важкими психічними станами тощо) і повсякчасного додання гендерних упереджень. Отже, материнство постає як маркер і тим самим як чинник несамоцінності людини жіночої статі.

Очевидно, що зміни інституційного регулювання материнства пов'язані з ходом демографічних переходів. Макроаналіз змін в українському суспільстві допомагає авторці виявити інституції новочасних політик сім'ї та репродукції, які заохочують неотрадиціоналізм, підвищення вимог до статусу "хорошої матері", "доглянутої дитини", зрештою популяризації культури інтенсивного материнства. Гендерний аналіз цих дискурсів реконструює їх патріархатність.

У постмодерновій ситуації плюралізації культур та їх спробах виявитися на тлі модерного канону батьківства / материнства Олена Стрельник розглядає поки що міноритарні пропозиції (відповідальне батьківство, нежертвоне

материнство у викладі дитячого лікаря Євгена Комаровського). Вони, безумовно, так само виграють від гендерного аналізу, який демонструє емансипативні та патріархатні елементи кожної, включає у спільне поле можливостей, пояснює ресурсну опору та їхній статус меншинних, субкультурних.

І авторка лише починає цей аналіз, даючи змогу його продовжити та доповнити. Так, неминуче постає питання, чому до поодиноких випадків наближення чоловіків до партнерського, рівного розподілу доглядової праці прикута велика увага, екзальтовані описи й тим усім створення образу героя, екзота, що часом лиш ще більше підкреслює ненормальність, замість упроваджувати як норму. Натомість маємо екзальтовано, обурливо вказувати на нерівний дискримінаційний розподіл як ненормальність. Його ставить, приміром, у своїй книзі "Тато в декреті" (Vivat, Харків, 2016) Артем Чапай, батько двох дітей, чоловік соціологині Оксани Дутчак, популярний блогер, журналіст і мандрівник.

Перебуваючи в мережі концептуальних бачень і значень материнства феміністської методологічної позиції, авторка поміж соціологічними теоріями обрала саме теорію структурації Гіденса як теоретико-методологічну базу для подальшого розгортання авторської концептуалізації на просторі соціального конструктивізму.

Обрана Оленою Стрельник соціально-конструктивістська позиція дає широке поле для критичного аналізу різних теорій материнства чи безпосередньо не пов'язаних із материнством пояснювальних схем. І переглядати під соціально-конструктивістською призою можна всі залучені інтерпретативні схеми. Наприклад, критика раціональності материнства припущенням про раціональність як переважно модерну стратегію і доповнення її альтеруїзмом, чи наступні взяті до уваги підходи щодо суспільства ризику і появи нових суперечностей в умовах розділення приватності та публічності може бути продовжена далі критикою, спрямованою на подальше уточнення засобів концептуалізації, поглиблення розуміння інституту та практик материнства в усіх їх багатоманітності та контекстуалізації.

На відміну від багатьох соціологічних підручників, де продовжують називати не шлюб інститутом, а загалом сім'ю соціальним інститутом, у даній монографії цієї помилки вдалося уникнути. Адже це поширене сплутування й робить інституційний аналіз у соціології сім'ї непродуктивним, що було тут подолано при виділенні шлюбу як інституційного утворення у відтворенні та регулюванні сімейних відносин.

Ще раз зазначу, що важливою перевагою даного тексту стало поєднання теоретичних підходів із аналізом актуальної ситуації та практик материнства, де перші стають потужним дороговказом і пошуком підходу до емпірії та підбору індикаторів, а не лише формальним оглядовим розділом чи максимум шпаргалкою для інтерпретації, як то часо то буває в слабо теоретично підкованій автурі.

Не менш важливим елементом даної монографії, усього дослідницького проекту авторки є рекомендації розвитку дружньої до матерів і татусів соціальної політики держави, інших соціальних інститутів, усього суспільства, оскільки здійснений у роботі гендерний аудит засвідчив незадовільність наявного стану речей. На жаль, державна політика надання пріоритетності та підтримки соціальних проектів відносить материнство, як і гуманізацію публічного простору інституційних відносин, до далеко не першочергових, нині посиляючись на воєнний час, а раніше – на кризу. Інші вічні причини незацікавленості певних груп та інститутів у згаданому на початку акценті на створення життя (репродукція, сім'я, права людини) у пріоритет над відтворенням умов для нього (економіка, політика).

Переконана, що праця Олени Стрельник, яка показала евристичність гендерного аналізу, феміністської теорії, усю багатоаспектність і нетривіальність проблематики материнства, сприятиме зміні сприйняття їх у нас самих. Оскільки понині, на жаль, побутує думка про їх неактуальність, неважливість для сучасної соціології, навіть непрактичність, мовляв, є нагальніші економічні, політичні питання. Зазвичай таку ідеологію невидимості гендерного підтримують у масовій свідомості інститути ринку за первісного накопичення капіталу та держави в тоталітарних суспільствах. Їх (ринку та держави) інтерес очевидний – і там, і там бачимо, з одного боку, звабність екстенсивного розвитку, а з іншого – його реалізацію за рахунок експлуатації як природних ресурсів, так і людських, де oprіч груп позбавлених прав (майже дармова праця ув'язнених, репресованих, полонених, селянства) значно масштабніше залучені ресурси приватної сфери, тобто майже винятково жіночої неоплачуваної репродуктивної, доглядової, домашньої праці та психоемоційного обслуговування. Сподіваюся, відтепер успадковані з тоталітарного минулого політичні та академічні погляди на материнство будуть змінюватися.

Справді, одним із головних висновків монографічного дослідження стало виявлення ресурсної ціни материнства. Вітчизняна економічна наука, забуваючи власну етимологію, не дуже активно працює з приватною сферою й немонетаризованими відносинами. Проте саме економіка та історія мають досліджувати ту невидиму профспілкам ціну (відмова від самореалізації, рекреації, дозвілля, втрата прав, фізичного, психічного здоров'я), яку платять жінки як відповідальні за приватну сферу, за великі економічні й політичні проекти (індустріалізацію, модернізацію), військові кампанії тощо, а соціологічна праця Олени Стрельник дає тому добру базу.

Надійшла до редколегії 22.05.17

L. Males, Dr. Sc., As. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REVIEW OF THE MONOGRAPH

Strelnyuk O. *Care as job: Motherhood in the focus of sociology*. – K.: Krytyka, 2017. [in Ukrainian]

УДК 316.3

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.15>

А. Резаев, д-р филос. наук, проф.,

В. Стариков, асп.,

Н. Трегубова, канд. социол. наук, преподаватель

Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург

В ПОИСКАХ МЕХАНИЗМОВ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Рецензия на книгу: Савельев Ю. Б. Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку : монографія / Ю. Б. Савельєв. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2017. – 447 с.

Проблемы модернизации, социального участия и солидаризации являются безусловно актуальными и значимыми для современной Украины, где сегодня идет активный поиск новых социальных смыслов и путей развития, обсуждение форм общественной организации и гражданского сотрудничества. Рецензируемая монография посвящена проблематике, которая вызовет интерес не только у социальных ученых, но и у представителей широкой общественности. Исследование направлено на анализ существа модернизации, обсуждение механизмов социальных изменений и социальной включенности, определение места Украины в современной Европе. Особый интерес эта книга представляет для исследователей, которые практикуют сравнительно-исторический анализ обществ, государств, культур, регионов и стремятся понять собственное общество в сравнении и в противопоставлении с другими обществами.

Понятие модернизации в сравнительной социологии является амбивалентным. С одной стороны, теории модернизации предлагают универсальные критерии сравнения обществ и государств согласно уровню их развития (которое часто, хотя и не всегда, операционализируется через ВВП на душу населения). С другой стороны, эти универсальные критерии, казалось бы, сводят на нет работу сравнительного аналитика, поиск уникальных различий и неявных сходств, обманчивых обобщений и единства в разнообразии: если у нас есть универсальный критерий, зачем нужны дальнейшие сравнения? С точки зрения сравнительного социолога поэтому возможны два подхода к критике теорий модернизации. С одной стороны, радикальная критика пересматривает само понятие модернизации как евроцентричное и неэвристичное и утверждает необходимость исторически- и культурно-специфического анализа разнообразных "современностей" [Arjomand, 2013; Goldstone, 2006]. С другой стороны, дружественная критика стремится дополнить идею модернизации вниманием к ее специфическим вариациям и неэкономическим показателям [Мартинелли, 2006; Inglehart, 2000; Evans, 1999]. Работа Юрия Савельева следует по второму пути, сочетая апологию современности (modernity) и модернизации с развитием новых подходов к анализу их "многомерности", стремясь вернуть понятию модернизации его аналитическую и концептуальную мощь.

Монография состоит из трех разделов. В первом разделе "ОСНОВНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЇ РОЗВИТКУ І СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН: ВИМІРИ МОДЕРНУ І ПРОБЛЕМА ПОРІВНЯННЯ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ" обсуждаются теоретические и методологические основания исследования модерна и модернизации в современном мире, при этом особое внимание уделяется проблемам сравнения современных обществ. Второй раздел "СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ ЯК ВИМІР СУСПІЛЬСТВА МОДЕРНУ І ПРОЦЕСУ МОДЕРНІЗАЦІЇ" посвящен характеристике социальной включенности как одного из ключевых показателей модернизации. В третьем разделе "СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ЕМАНСИПАЦІЙНІ ЦІННОСТІ І СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ" на основании разнообразных данных и исследовательских материалов анализируется кейс украинского общества в отношении проблем социальной включенности в контексте процессов модернизации.

Монография обладает рядом несомненных достоинств. Помимо ее актуальности для сравнительных и сравнительно-исторических международных исследований, о чем уже было сказано, необходимо отметить ее междисциплинарность и широту концептуальных рамок. Книга будет интересна социологам, политическим ученым, историкам и регионоведам, специализирующимся на постсоветском пространстве. Автор не замыкается на результатах отдельных эмпирических исследований, но стремится осмыслить современные, волнующие его и читателей социально-исторические процессы в более широком контексте.

Отдельно следует указать на похвальную амбициозность замысла монографии: перед нами одна из первых на постсоветском пространстве попыток увязать в едином исследовании осмысление глобальных процессов развития современных обществ через понятия модернизации, многомерной современности и социальной включенности на основе сравнительных эмпирических исследований отдельных обществ и регионов.

Для украинского читателя несомненным достоинством выступает также наличие раздела, специально посвященного процессам в украинском обществе / государстве и представляющего разнообразные и интересные эмпирически обоснованные выводы о них в сравнительной перспективе (главным образом с Европейским союзом). Ценность этого раздела заключается в том, что обсуждение перечисленных аспектов ведется с привлечением малоизвестных фактов, конкретных эмпирических данных.

Книга написана научным, но понятным широкой аудитории читателей языком и вводит в научный оборот обширный круг профессиональной литературы – теоретической, методологической, посвященной отдельным региональным исследованиям.

Оборотной стороной достоинств монографии Ю. Савельева – принадлежности к модернизационному подходу и стремления развить и дополнить этот подход в рамках сравнительной социологии, концептуальной широты и междисциплинарности – являются некоторые противоречия и недочеты в ее форме и содержании. По прочтении данной книги можно сформулировать несколько вопросов и критических замечаний.